

325

891. 99

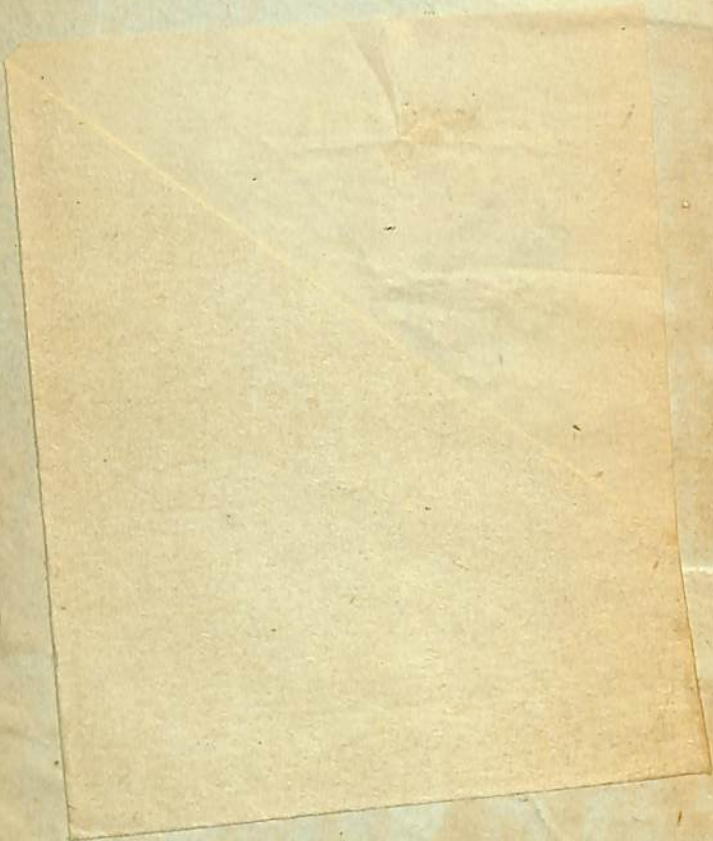
p-82

2830c

15 APR 20

1/2

9p

2830c.

Ս. ԹՐՈՍԵԱՆ

ՀԻՆ ՏԱՆԸ

Ա Է Պ

Ժամանակակից կեանքից

ԵՐԵՎԱՆ

Թիֆլիս
Տպարան «ՀԵՐԱՆԻՍ»
1912

891.99
10-89
Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ - /պ/

Կ. ՂԻՄԻՆ ԿԵՆՏՐԱԼ

ՀԻՆ ՏԱՆԸ

4739
1183

Վ.Է.Պ

Ժամանակակից կեանքից

Թ.Ի.ԲԻՆ
Տպարան «ՀԵՐՄԵՍ»
1912

19 APR 2013

37786

19 NOV 2011

ՀԻՆ ՏԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ

I

Փաստաբան Հայկ Սանամեանը վերջին օրերս շատ էր մտածում: Նա հօրից նամակ էր ստացել: Ծերունին որդուն իր մօտ էր կանչում: Նամակի մի քանի ակնարկներից կարելի էր եզրակացնել, որ հայրը երկար ժամանակով է կանչում: Նամակում ծերունին խօսում էր «վերջին օրերի», «յաւիտենական հանգստի», «վերջալոյսի մխիթարանքների» մասին:

Հայկը վճռել էր կատարել հօր ցանկութիւնը՝ գնալ նրա մօտ, բայց երկար մնալու՝ որոշում չէր արել: Ասենք նրա համար այդ բաւական դժուար էր, որովհետեւ նա Թիֆլիսում շատ գործ ունէր: Անձնական գործերից բացի մի քանի հասարակական խնդիրների մէջ ևս մասնակցութիւն ունէր: Նա «Գրագիտութիւն տարածող ընկերութեան» վարչութեան նախագահն էր, մի քանի բարեգործական ընկերութիւնների վարչութեան, կամ վերաստուգիչ մասնաժողովի անդամ: Այդ բոլորը երեսի վրայ թողնելն ու գնալը դժուար էր:

1436-2009

Նրա մէջ հասարակական ջիղը բաւական ուժեղ էր: Դեռ ուսանող ժամանակն էր որոշել՝ փաստաբանական գործերից դուրս իրան հասարակական գործին ևս ներել: Անուն հանելը նրա նպատակներից մէկն էր, և դրան նա քիչ-քիչ հասնում էր: Ոչ ոք չէր կարող նրան անգործ համարել. նա աշխատասէր էլ էր:

Համալսարանն աւարտելուց յետոյ՝ մի միտք զբաղեցնում էր նրան: Բայց այդ միտքը վերջերս աւելի շատ ժամեր էր խլում նրանից: Ամուսնանալու հարցի մասին է խօսքս: Նա կամենում էր վերջ դնել իր անորոշ կեանքին, չէր ուզում այլևս գեղեցիկ կանաց հետամտել: Աւելի լաւ է ամուսնանալ, հաստատուն կեանք, տուն ու տեղ ստեղծել, մտածում էր նա: Հայկը ցանկանում էր, որ իր հարսնացուն գեղեցիկ լինի, ուսում ունենայ: Հեռու չէր այն մտքից, որ փող էլ ունենայ: Վերջինիս մասին, թէև ոչ ոքի հետ նա չէր խօսում, բայց մտածելիս այդ հարցի վրայ բաւական կանգ էր առնում: Իրեն ծանօթ աղջիկներից քչերն էին համապատասխանում այս պայմաններին, այդ պատճառով էլ նա դեռ որոնում էր, որ իր ցանկալին գտնի:

Հօր նամակն ստանալու ժամանակից՝ ամուսնութեան հարցը նրան աւելի էր զբաղեցնում: Գուցէ ձերուներն «վերջալոյսի մխիթարանք» աւելով հէնց այդ էր հասկանում: Հայկը յիշում էր, թէ ինչպէս մայրը միշտ խնդրում էր իրան ամուսնանալ, ինչպէս նա ա՛խ անելով մեռաւ: Եթէ ձերուներն էլ նոյն կարօտը սրտումը մեռնի, անսիրտ բան կըլինի: Չէ, որքան շուտ, այնքան լաւ: Նա հօրը շատ էր սիրում: Ի՞նչպէս կարող

էր չը յարգել: Ստեփան Սանամեանը գաւառական կիսազրադէտ վաճառական լինելով հանդերձ՝ ոչինչ չէր խանայել իր որդու կրթութեան համար:

Հայկը թէև գտնում էր, որ եթէ գնայ գիւղ, հօր մօտ, այդ հարցի լուծումը կարող է ուշանալ, միևս կողմից էլ մի ներքին գոհունակութիւն էր զգում, թէ ինչո՞ւ, ինքն էլ չէր հասկանում: Մի քանի օր էլ մտածեց ու վճռեց երեք օրից յետոյ դուրս գալ Թիֆլիսից: Լաւ կըլինի, մտածում էր նա, տարւայ ամենալաւ ժամանակը այնտեղ կը լինեմ, մի քանի քաղցր օրեր կանցնեմ հին տանը: Այս մտքի հետ նրան պատում էին մանկութեան անուշ յուշերը:

Նրա հայրենի գաւառը գեղեցիկ էր ու մըր-գառաւ:

Ստեփան Սանամեանը շատ էր ձերացել: Նա այլևս չէր աշխատում, այլ հանգստանում էր իր վաստակածի արդիւնքով: Նրա կարողութեան արժէքը հարիւր հազարից անց էին հաշւում: Բոլորը ձեռք էր բերել ինքը, նախորդները նրա համար մեծ ժառանգութիւն չէին թողել, թէև նրա հայրենի տունը **Ի**, մեծ գիւղում վաղուց անտի յայտնի էր: Սանամեանը հին օջախ էին: Նա երկար տարիներ զբաղւել էր բամբակի վաճառականութեամբ, պօստերի կապալառու էր եղել: Այդպիսով կարողացել էր բազմապատկել պապերի թողածը: Տասը տարի կը լինէր, որ նա աշխատելը թողել էր: Ինքը ձերացաւ, որդիներն ընկան ուսումի յետևից, գործը կանգ առաւ: Նրա վրայ

շատ էր ազդել կնոջ մահը։ Այժմ ապրում էր գիւղում իր քրոջ հետ, որ մի այլընտրանք տիրուհի էր։

Ստեփան Սանամեանը կարծում էր, որ ինքը մի, կամ երկու տարուց յետոյ կըմեռնի։ Նա շատ էր թուրացել, ոտքերը դողդողալով էր շարժում, աչքերը լաւ չէին տեսնում։ Որդիների նամակները, կամ լրագիր կարգալիս՝ նա ակնոցներ էր գործածում, այն էլ ժամերով պաշտում էր։ Որպէսզի կեանքի վերջին օրերը քաղցր անցնեն, նա վճռել էր, այս տարի անպատճառ որդիներին բերի իր մօտ և նրանց ստիպի մնալ գիւղում։ Այդ իմաստով նա արդէն նամակ էր գրել թէ Հայկին և թէ Վիկտորին։

Վիկտորը՝ Ստեփան Սանամեանի կրտսեր որդին, դեռ քսանհինգ տարին չը լրացրած մի երիտասարդ էր, Պետերբուրգի լեոնային ճեմարանի ուսանող։ Փոքր հասակում նա աչքի էր ընկնում իր չարածճի ու շարժուն բնավորութեամբ։ Վեց տարեկան էր դեռ, որ դուրս էր գալիս փողոց ու հարեանների՝ իրեն հասակակից, մանուկների հետ խմբեր կազմում, խմբերին կուսացնում և տուն վերադառնում արիւնդուած շրթունքներով։ Ինքնազիստ ժամանակ թէև լաւ էր պարտաւում, բայց դարձեալ սիրտը դռնի կեանքից չէր կտրուում, յաճախ խառնուում էր իրեն չը վերաբերող գործերին։ Տօներին, կամ ամառայ արձակուրդներին նա մի շարաթ առաջ պատրաստութիւն էր տեսնում գիւղը գնալու, իսկ երբ գիւղն էր գալիս, տանը նստելու սովորութիւն չը ունէր, ժամանակն անցնում էր դուրսը, իր գիւղացի ընկերների հետ։ Երբեմն գիւղերն էլ չէր տուն գա-

լիս։ Ի՞նչ էր անում, ծնողները չէին իմանում, սակայն յաճախ նրանց ականջին անախորժ լուրեր էին հասնում։ Մի անգամ նա միացել էր երիտասարդների մի խմբի և նրանց հետ գնացել փախցնելու մի հարուստ թուրքի աղջիկ իրանց ծանօթ թուրք երիտասարդի համար։ Հայրը դժգոհում էր, յաճախ յանդիմանում, սակայն այդ խրատները ոչ մի ազդեցութիւն չէին աւելում նրա վրայ։

Վիկտորը հակառակ ծայրայեղութեան էլ էր դիմում։ Երբեմն օրերով ու շաբաթներով փակուում էր իր սենեակում և անձնատուր լինում ընթերցանութեան և վաղ նրան, ով կըհամարձակէր խանգարել։ Ծնորհիւ իր փայլուն ընդունակութիւնների նա գիմնադիւան աւարտեց գովելի թատերաշաններով և գնաց մայրաքաղաք շարունակելու իր ուսումը։ Հայրը նրա համար բաւականաչափ փող էր ուղարկում, սակայն միշտ զգոյշ էր, որովհետև կասկածում էր, որ Վիկտորը այնտեղ կընկնի վտանգաւոր աղդեցութիւնների տակ, ուսումը կը թողնի և կ'աւանդուի գործերի մէջ կը խառնուի։

Վիկտորը մայրաքաղաք հասաւ այն ժամանակ, երբ ուսանողութիւնը զբաղած էր քաղաքական հարցերով, երբ կեանքում փոթորիկներ էին լինում, և մտքերը խմորւած էին։ Նա դեռ քսան տարեկան չըկար, տաք էր, զգայուն, կարող էր հանգիստ մնալ։

Ստեփան Սանամեանը, որ անձամբ ահաճատես եղաւ շատ անցքերի, միշտ անհանգիստ էր։ Առաջին և երկրորդ տարին Վիկտորը ոչ մի ընթերցանութիւն չըսեց։ Հայկն էլ դժգոհ էր այդ բանից,

գրում էր հօրը, որ սա խրատական նամակներ գրի Վիկտորին: Բայց Վիկտորը հօրը լսող չէր:

Ստեփան Սանամեանը աւելի յուզւեց, երբ մի օր հեռագիր ստացաւ որ Վիկտորին ձերբակալել են, մի գաղտնի ժողովում և մեղադրում են յանցաւոր ընկերութեան պատկանելու մէջ: Մի շաբաթ նա սաստիկ տխուր էր, յաճախ մտնում էր սենեակ, մտածում և նոյնիսկ արտասուում: Երկար մտածելուց յետոյ նա վճռեց գնալ Թիֆլիս, այնտեղից աւելու հեռու:

Մինչև թագաւորի մօտ կերթամ, մտածում էր նա, կերթամ կը գտնեմ նրան, կըչոքեմ նրա առաջ, կասեմ. Դու Աստուծո փոխանորդն ես երկրի վրայ, մենք բոլորս քո ծառան ենք, քո ոտի հողն ենք: Խնայիր իմ սպիտակ մազերին, ներիր անառակ ուրդուդ, մի սպանի, երիտասարդ է, կը մեծանայ, խելքի կը գայ, կը զղջայ...

Ուրիշ մտքեր էլ էին անցնում նրա գլխով: Այս բոլորը յայտնեց քրոջը՝ իր միակ սրտակցին: Այրի տիրուհին միակ մարդն էր, որի առաջ նա բաց էր անում իր սիրտը: Տիրուհին ինքն էլ լաց եղաւ և համաձայնութիւն տուց նրա ծրագրին, սակայն հասկացրեց, որ ինքը մենակ մնալ չի կարող, լաւ կըլինի, որ ինքն էլ միանայ եղբօրը այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ, գործի տեսակէտից այդ նոյնիսկ ձեռնառու է, կանանց աւելի են խղճում մեծերը: Ստեփան Սանամեանը ընդէմ ոչինչ չասաց: Տիրուհին նոյնիսկ սկսեց ճամբի պատրաստութիւն տեսնել: Սակայն այդ ճանապարհորդութիւնը գլուխ չեկաւ: Հայկը իմանալով այդ՝ շտապեց նամակով հանգստացնել հօրը և խորհուրդ տալ, փոխել մտադրութիւնը:

Հարցը դրանով էլ լուծւեց: Վիկտորին մի առ ժամանակից յետոյ ազատեցին ձերբակալութիւնից:

Ստեփան Սանամեանը սակայն միշտ անհանգիստ էր, միշտ մտածում էր Վիկտորի մասին. աղօթելիս խնդրում էր ս. Գրիգորին, որ նա բարեխօս լինի Աստուծո առաջ, որպէսզի վատ ճանապարհից դառնայ իր զաւակը: Երբ մի ժողովի, կամ ձերբակալութեան անուն էր լսում, նա տեւեւ պէս դողում էր, իսկ զառամեալ սիրտը արագ բաբախում էր:

Անցաւ էլի երկու տարի, և հասարակական կեանքը այլ ընթացք ստացաւ, մրրիկները դադարեցին: Ստեփան Սանամեանը այլևս Վիկտորի վտանգաւոր գործերի մասին ոչինչ չէր լսում, ընդհակառակը քիչ-քիչ հանգստանում էր, իմանալով, որ Վիկտորը քննութիւններ է տալիս և մի երկու տարի յետոյ կաւարտի:

Երբ Վիկտորը հօր նամակն ստացաւ, զրոհւում էր Կ. առաջնակարգ ամառանոցում: Նա առաջուց էլ մտածել էր մի տարի հանգստանալ, մանաւանդ որ հնարաւորութիւն կար տալւայ վերջին գնալ, քննութիւն տալ: Նա առանց երկար մտածելու վճռեց օգոստոսի վերջին գիւղում լինել: Հանգստանալու խորհուրդ էր տալիս և բժիշկը՝ գտնելով, որ նրա ջղերը բաւական բայքայլած են: Դիւղը գնալու միաբը, հին տան յիշողութիւնները նրա հոգում հազար ու մի քաղցր զգացմունքներ, քնքոյշ յուշիկներ արթնացրին:

Նրա առաջ վերակենդանացաւ իր ազմկուտ մանկութիւնը:

II

Ստեփան Սանամեանի քոյրը՝ այրի տիրուհին ունէր մի որդի: Նախան էր նրա անունը: Նախանի հայրը քահանայ էր Խ. գիւղում: Նա ուրիշ զաւակ չըունէր, Նախանն էր նրա միակ յոյսը: Որդու համար բախտը այլ վիճակ էր տնօրինել, քան հայրն էր ծրագրել: Հայրը ուզում էր Նախանին հոգևոր կոչման համար պատրաստել, ուստի և նրան տեղ հոգևոր դպրոց, բայց դեռ փափակին չըհասած նա բաժանեց աշխարհից:

Նախանը զգայուն էր: Հօր մահը, որ իմացաւ դէպքից ուղիղ երկու ամիս յետոյ, շատ ազդեց նրա վրայ: Մի շաբաթ նա տխուր-տրտղւած թափառում էր դպրանոցի հանրակացարաններում, լաց էր լինում, գիշերները փախչում էր պանսիոնից և լճակի ափին ժամերով նստում: Դեռ պատանի էր, պարտքի հասկացողութիւնն էլ ուժեղ էր նրա մէջ, ուստի նորից նւիրեց դասերին ու մոռացաւ վիշտը:

Այրի տիրուհին մի առ ժամանակ սուգ արեց, ապա մի տարի յետոյ գնաց հօրանց տունը, եղբօր մօտ: Նախանին էլ վիճակած էր դպրոցական արձակուրդները անցնել այդ հարուստ տանը:

Հանգուցեալ քահանայի հարուստի ժառանգ էր եղել, սակայն մահից յետոյ այնքան էլ շօշափելի նիւթական չէր թողել: Նա շուայլ էր և յա-

ճախ էր տիրուհու հետ ընդհարումներ ունենում կասկածելի ծախքերի համար: Այսպիսով Նախանին վիճակած չէր փարթամ կեանք: Սա սովորեց աշխատասիրութեամբ և ուսումն աւարտեց: Հէնց նոյն տարին էլ Վիկտորը վերջացրեց գիմնազիան: Երկու նորաւարտները շատ մտերիմ էին դեռ մանկական հասակից, բայց տեսնողի վրայ նրանք տարբեր սպաւորութիւն էին անում: Վիկտորը թուփուն էր, ուրախ, թիֆլիսի բարձր շրջաններում վարժած ու բացած: Նախանը լուսկեաց էր, բաշտող, խօսելիս շառագունում էր:

Ստեփան Սանամեանը, որ քոյր որդուն իր զաւակներից չէր զանազանում, երկուսին էլ ուղարկեց սովորելու: Նախանը գնաց Գերմանիա, իսկ Վիկտորը՝ Պետերբուրգ:

Այրի տիրուհին ամուսնացել էր շատ երիտասարդ հասակում: Նա ամուսնացել էր ծնողների կամքով և իր ամուսնուն չէր սիրում: Հանգուցեալ քահանայի սիրում էր կնոջը, բայց կուպիտ էր, երբեմն վիշաւորում էր նրան: Իսկ վերջերը նրանք իրար ատում էին և ուրիշ շրջաններում բաւականութիւն որոնում:

Մայրը իր սիրոյ առարկան դարձրել էր Նախանին, և իսկապէս Նախանն աւելի մօրն էր նման: Դեռ փոքր հասակից նա սիրում էր նստել մօր մօտ և զրուցել: Երբ մայրը խօսում էր, նա լռում էր ու լսում: Մայրը չէր մոռանում հասկացնել զաւակին, որ ինքը դժբախտ է, որ տանջւում է ամուսնու ձեռքին և սպասում է, որ նա

մեծանայ ու մխիթարէ իրեն: Տիրուհին չէր մեր-
ժում որդու թախանձանքները և ձմրան երկար
գիշերներին նրա համար հէքիաթներ էր պատ-
մում: Նաթանը յուզուում էր հէքիաթների հե-
րոսների հետ, ուրախանում ու տխրում: Նա չէր
սիրում խաղալ փողոցներում հասակակիցների
հետ, որոնք կուում էին, ծեծկուում: Նա չը գիտէր
գնդակն ու հօլը, նա ապրում էր մօր կողքին,
սուզուում հէքիաթների աշխարհը, քաղցրութեամբ
ու տանջանքներով վայելում տպաւորութիւնները:
Յաճախ էր պատահում, որ նա գիշերները քնից
վեր էր կենում արտասելով, արթնացնում էր
մօրը, պատմում երազները, որոնք նման էին հէ-
քիաթներին: Նա չափազանց սիրում էր գիւղա-
կան աշուղներին: Սրանք մեծ մասամբ կոյր են
լինում, իսկ Նաթանը մի առանձին զգացմունք
էր տածում դէպի խեղճերը: Երբ լսում էր չուն-
գուրի ձայնը, վազում էր փողոց, գտնում աշու-
ղին, իրանց տուն կանչում: Լարերի տատանում-
ների հետ թրթռում էր նրա սիրտը:

Ծնողները վաղ հասակից աշխատում էին
նրա մէջ կրօնական զգացմունքներ զարթեցնել:
Հայրը նրա համար կրօնական պատմեածքներ
էր կարդում, յաճախ նրա հասակին անյարմար:
Նա մինչև վերջը չէր լսում, փախչում էր, թագ-
նում պարտիզում, բայց ախորժակով լսում էր
մօր պատմածները Քրիստոսի մասին: Ժամերգու-
թեան ժամանակ եկեղեցում չէր կանգնում, որով
և վշտացնում էր հօրը, բայց երբ ծերունի ժամ-
կոչը մենակ էր լինում, նա սիրով խնդրում էր
նրան, որ իրան բարձրացնի, որպէսզի սեան վը-
րայի պատկերը լաւ դիտէ:

Մեծ դժւարութեամբ յաջողեց նրան մօ-
րից բաժանել և զպրոց ուղարկել: Աւելի դժւար
էր գիշերօթիկ կեանքին ընտելանալը: Քիչ տան-
ջանքների ու արցունքի գնով չեղաւ այդ Դըպ-
րոցական կեանքի հետ երբէք հաշտել չէր կա-
րողանում, հանրակացարանները քանտ էին թւում
նրան: Նրա միտքը սաւառնում էր իրանց տանը,
պարտիզում, առակի քփին, մօր մօտ: Մեծա-
ցաւ, կարողացաւ յաղթահարել զգացմունքներին
և աւարտեց:

Երբ հրիտաւարներին ուղարկեց շարունա-
կելու, Ետեփան Սաւաճեանը առաւ քրոջը և վերջ-
նականապէս տեղափոխեց իրանց գիւղը, հայրե-
նի, կամ հին տունը, ինչպէս ասում էին: Նա ու-
նէր բաւական հողեր՝ մեծ մասամբ հօր ժամա-
նակից մնացած: Քոյր ու եղբայր ծերուկները
զբաղւում էին տնտեսութեամբ: Նրանք իրար
գուրգուրում էին, պատում, սիրաշահում: Միա-
սին ուտում էին, միասին խմում: Եթէ մէկը ու-
րեէ պատճառով ճաշին կամ ընթրիքին բացա-
կայում էր, միւսը բերանը պատու դնել չէր կա-
րողանում: Տարեկան մի անգամ, աշնանը Սանա-
մեանը գնում էր նահանգական քաղաքը հա-
գուստեղէն և այլ անհրաժեշտ իրեր գնելու: Եթէ
եղանակը ցուրտ չէր լինում, տիրուհին ուղեկ-
ցում էր եղբօրը, հակառակ դէպքում պտիպւած
էր լինում մի շաքաթ սպաքել: Սոսկալի էին թը-
ւում նրան ժամերը այդ ժամանակ: Նա եղբօրը
կարօտում էր, ձանձրոյթը խեղդում էր նրան եր-

բեմն այն աստիճանի, որ նա ընկնում էր մտքերի հետ, հին-հին օրերը միտը բերում ու տխրում:

Վերջին տարին Սանամեանը յարաբերութիւն էր սկսել իր մի հին բարեկամի հետ: Այդ անձը Բագարադ Աբովեանն էր, որ ապրում էր մերձակայ գաւառական Վ. փոքրիկ քաղաքում: Սրա կինը՝ Աննան, եղբօյր չունենալով իր վաշախառու հօր ամբողջ կարողութիւնը հետը օժիտ էր բերել: Եղել էր ժամանակ, երբ Բագարադը քառապատկել էր իր հարստութիւնը: Նա մեծ օգուտ էր ստացել քաղաքի մօտ գտնւած ս. Գրիգորի վանքի հողի կապալից: Նա յաճախ էր վանահօրը խաբել իր առևտրական յարաբերութիւնների ժամանակ: Բայց այդ հաւաքող մարդը մեծ դժբախտութիւն ունեցաւ: Նրա միակ որդին տասնեօթ տարեկան հասակում մեռաւ, և այդ օրանից նա թողեց իր յարաբերութիւնները վանքի հետ, քանդեց բոլոր իր առևտրական ձեռնարկութիւնները, փողերը հանեց շրջանառութիւնից ու անգործութեան դատապարտեց: Ապրում էր պարապ ու խաղախ, հեռու աղմուկներից ու հասարակական գործերից: Նա եկեղեցի չէր դնում, թէ Աստուած իրանից խռովել է վանքի դէմ գործած մեղքերի համար: Այս միտքը, ի հարկէ, ուրիշներին չէր յայտնում:

Աբովեանն անզաւակ չէր. ունէր երկու աղջիկ՝ Հեղինէն ու Շուշանիկը, որոնք գիմնազիայում դարձել էին ելինա ու Սուսանա: Մեծը՝ Ելինան երկու տարի էր, որ աւարտել էր նահանգական քաղաքի գիմնազիան, իսկ փոքրը նոր էր վերջացրել: Աւելի բարձր կրթութեան մասին օրիորդները խօսք էին գցում երբեմն, բայց ծնող-

ներից բացասական պատասխան էին ստանում:

Ահա այս ընտանիքի հետ էր, որ Ստեփան Սանամեանը սկսել էր բարեկամութիւն անել: Նրանք հին ծանօթներ էին, նոյնիսկ հեռաւոր ազգականներ, բայց նոր էին մտերմանում:

Այս ժամանակ էր, որ Ստեփանը կանչեց իր որդիներին: Սեպտեմբերի սկզբին Հայկն ու Վիկտորը արդէն հօր մօտ էին: Ծերունին նրանց ընդունեց գրկաբաց: Գոյր ու եղբայր լաց եղան երիտասարդներին տեսնելիս, անթիւ անգամ համբուրեցին նրանց ու սկսեցին մրգերով պատել Սակայն բոլորն էլ զգում էին, որ տան անդամներից մէկը պակաս է:

Աշուն էր Նաթանի գալու օրը, դալուկ աշուն: Դեռ ծառերը չէին մերկացել: Նրանք երկու ներանդ գոյնեցրով խաղում էին արևի վերջին կարմիր շողերի տակ և տատանւում մեղմիկ գեփերից: Երեկոյեան պահի, համարեա, մրսեցնող հովին Ստեփան Սանամեանի ընտանիքը բոլորւած էր պատշգամբում մեծ սեղանի շուրջը: Սպիտակ ինքնահող բփում էր յուզւած, գոլորշին էլ նկատւում էր ցուրտ օդում: Ուրախ-ուրախ խօսում էին, սակայն բոլորն էլ սպասողական դրութեան մէջ էին, ամենքն էլ սպասում էին դարբասի թրըխկոցին: Ամենքից անհամբեր ու լուռ խոհերով սպասում էր տիրուհին: Նա շատ էր ծերացել, գլխին մի սև մազ չըկար, մէջքը կռացել էր: Զէ՛ որ, այդ օրը գալու էր նրա ամենաթանկագին զաւակը՝ Նաթանը, որին հինգ տարի

է, չէր տեսել, բայց որի մասին միշտ լաւ էր լսել: Նա մտքում հաշուում էր ժամերը, նորից վերայիշում հեռագրի խօսքերը: անո, ճիշտ ժամանակն է, մտածում էր նա, և անհամբերութիւնից սիրտը նեղում էր, բոպէսները ժամեր էին թւում:

Անհամբեր էր և Վիկտորը: Սա քաղցրութեամբ էր յիշում իր մանկութեան ընկերոջը: շատ բան ունենք խօսելու, շատ մտքեր ենք փոխանակելու: Նա վերջերս մի սրտակից ընկեր էր որոնում, որ պատմի նրան, ինչ որ կատարւում է իր ներսը, բայց այդպիսի անձ չէր գտնում, և թւում էր, որ Նաթանը կարող է նրա որոնածը լինել: Հին մտերմութիւնը կը վերականգնենք, ասում էր նա ինքն իրան:

Հայկը հանդարտ ու հանգիստ պատասխանում էր հօր հարցերին, որ վերաբերում էին ժամանակի քաղաքական խնդիրներին: Հայրը ուզում էր համոզել նրան, որ թիւրքը թիւրք է, երիտասարդ լինի, թէ հին: նրանք երկուսն էլ հայերի թշնամին են: Իսկ Հայկը մեծ գովասանքով էր խօսում երիտասարդ թիւրքերի մասին: Վիկտորը մեղմ ժպտում էր և չէր խառնում վէճին:

— Շատ ես կարօտել, հօրաքոյր, — ասաց Վիկտորը:

— Շատ, շատ, — պատասխատեց տիբուհին:

— Որովհետեւ Հայկը մեր մէջ ամենից սառնասիրտն է, ուստի առաջարկում եմ, որ հաշի այն համբոյրները, որ պիտի դրոշմեն մեր շրթերը: Ապա տեսնենք ռվ ամենից շատ և ամենից բարձր կը համբուր է, — ասաց Վիկտորը և միւսները ծիծաղեցին:

Հայրը նայում էր որդիներին մեծ բաւակասութեամբ: Հայկը նրա աչքում մեծ մարդ էր, բարձր հեղինակութիւն: Նա մեծ հաճոյք էր ըզգում, երբ Հայկը հանդարտ ու լուրջ պատասխանում էր իրան, մտքերին հաղորդակից անում: Վիկտորը իր աշխուժութեամբ էր յոյսներն չնչում: Միայն նորից «այն» ճանապարհով չըզնայ, յետոյ լաւ կը լինի, մըմնջում էր նա:

Մի բոպէ բոլորն էլ լոցին, իւրաքանչիւրը իր մտքի հետ ընկաւ: Յանկարծ փողոցում միշտ հաջաց, նոյն վայրկեանին բակի դուռը թըրխկաց, և բոլորը միասին վեր ցատկեցին տեղերնից: Վիկտորը վազեց, Ստեփան Սանամեանը, չիմանալով ինչպէս վարելի, շփոթեց և մի քանի վայրկեանից յետոյ ինքն էլ քայլեց իր թուլացած ոտքերով: Հայկը բռնեց հօրաքոյր թեկից, որովհետեւ տիրուհին ուրախութիւնից մարելու վրայ էր և հեշտութեամբ կարող էր ուշաթափել...

Կատարեց, ինչ որ սպասւում էր: Վիկտորը, համարեա գրկած, առաջ բերեց Նաթանին: Իրար խառնեցին, չէին իմանում, թէ ինչ են անում: Տիրուհին ամուր գրկեց որդուն և չէր բաց թողնում: Վերջապէս հերթը միւսներին էլ հասաւ: Երբ քիչ հանգստացան, բոլորեցին սեղանի շուրջը: Աղախինը լցրեց թէյը...

Նաթանը յուզմունքի մէջ էր, հին-հին յիշողութիւնները դեռ տուն չը հասած պաշարի էին նրան: Իւրաքանչիւր քար, իւրաքանչիւր քանդակ նրան մի նոր բան էր յիշեցնում: Հարազատների ներկայութիւնը աւելի սաստկացնում էր ներքին յուզումը: Քիչ էր մնում, որ կեկայ: Ուրախութեան տանջանք, ինչ անուշահամ...

1554/1600-9011

դու: Իսկ մայրը, բոլոր բաղցը յիշատակների պսակը՝ սպիտակ ալիքներով դարդարեաժ, սուրբ ու ամբիժ...:

Գեղեցիկ չէր Նաթանը, գունատ էր, նիհար, աչքերը փայլուն: Երեսը դեռ լերկ էր, վերին շրթունքը միայն ծածկեաժ էր աղւամազով, թէև նա արդէն քսան ու չորս տարեկան էր:

Վերջալուսը մարեց, արևմուտքի կրակը հանգաւ, գիշերը տիրեց երկրին: Սանամեանի տանը թագաւորեց երեկոն, քաղցր մրգերի, անմահական գինու, երազոտ քնի աշնան երեկոն: Անդէշ ամենքին...:

III

Ելեան ամենեկին նման չէր Սուսանային: Վերջինս ուրախ բնաւորութիւն ունէր, ամենեկին չէր նայում ուրիշների կարծիքին, ինչ ցանկանում էր, այն էլ անում էր, որով և ընտանեկան ընդհարումների պատճառ էր դառնում: Նրանց հայրը խիստ մարդ էր և վերին առտիճանի պահանդական հայեացքների տէր: Նա կանաց կրթութեան հակառակ էր: Հետեւելով մօզային, կամ «ուրիշներից յետ չըմնալու» համար, մէկ էլ այն պատճառով, որ հարուստ ու ուսումով տղերքը տգէտ աղջիկներ չեն ընտրում, — նա իր աղջիկներին գիմնադիւս ուշարկեց: Բարձրագոյն ուսման ուղարկելու մասին նրա հետ խօսելն անգամ անկարելի էր: Աղջիկը կարդալ չը պիտի իմանայ, կարդալը նրան ճանապարհից հանում է, աղջիկը տունը թողնում, փողոց է վազում, իր կոչումը՝ մայր ու տանտիկին լինելը, մոռանում է և շատ վատ գործեր է բռնում... Ահա այն խօսքերը, որ

նա կրկնում էր ամեն անգամ ու մի շարք օրինակներ թւում:

Նրա աղջիկներից մեծն էր, որ ցանկութիւն ունէր շարունակելու, բայց համարձակութիւն չունենալով ասել այդ հօրը, լռում էր: Ընդհանրապէս լռակեցութիւնը Ելեանայի բնաւորութեան նկատելի գծերից մէկն էր: Նա սովորութիւն չուներ իր մտքերն ու զգացմունքներն ուրիշներին յայտնել, ոչ ոքի իրեն սրտակից չէր զգում: Հայրը նրա աչքում մի տգէտ վաճառական էր, կուլիտ զգացմունքներով, կամակոր, ընտանիքում բռնակալ: Մայրը իր հասկացողութիւններով մարդուց շատ հեռու չէր, Ելեանային հասկանալ չէր կարողանում, նա էլ էր յանդիմանում, խրատում, թէ աղջիկը պիտի հնազանդ լինի ծնողներին, եթէ նոյնիսկ համաձայն չըլինի նրանց հետ: Ելեան էլ հնազանդում էր. բայց այդ հնազանդութիւնը մի սոսկալի լռութիւն էր, հոգու մի անձայն կռիւ, զգացմունքների սանձահարում, որին նա համարում էր գործ դնելով ամբողջ ոյժերը: Նա քաշում էր հասարակական կարծիքից, բանբասանքները նրան տանջանքներ էին պատճառում, ուստի աշխատում էր ուրիշների խօսակցութեան ոչ մի առիթ չըտալ, Երբեմն երկար մտածելուց յետոյ նա սկսում էր խղճալ ծնողներին, մանաւանդ հօրը: Հանգուցեալ եղբօր մահից յետոյ հայրը նրան աւելի բան խղճալի էր երևում, ուստի և ամեն կերպ ձգտում էր չըվշտացնել նրան: Աւելի լաւ էր համարում նեղութիւններ կրել, տանել նրա քմահաճոյքները, բան իր սկզբունքներին հետեւել: Նա շատ քիչ էր տանից դուրս գալիս, քաղաքի այգին չէր գնում, օտար

2830

տղաների հետ ման գալու չէր գնում, թէև նրա գեղեցկութիւնը շատերի ուշադրութիւնն էր գրաւում: Այդպէս անցան նրա դպրոցական տարիները, աւելի վատ՝ այն տարիները, երբ նա աւարտելուց յետոյ ծնողների մօտ էր:

Երբեմն նա յիշում էր՝ եղբօրը, յիշում էր նրա ընդունակութիւնները, նրա խելօք հայեացքը, դէպի քոյրերը ցոյց տւած ուշադրութիւնը: Այն, եթէ նա ապրէր, մեծանար, ինքն էլ ուրախ օր ու արեւ կը տեսնէր: Ձէ ուր, նա տղամարդ էր, կազդէր հօր վրայ, կը պաշտպանէր իրան: Շատ մտածելուց նա մի տեսակ թախծոտ էր՝ դարձել բերանի անկիւններում վշտի մի ալիք էր խաղում: Նա հասունացած աղջիկ էր, նրա քսաներեք տարին լրանում էր արդէն: Կոռձ համար այդ լուրջ հասակ է, ուստի նրա միտքը յաճախ էր կանգ առնում իր ապագայ վիճակի մտորումների վրայ: Փակւած կեանքը այդ կողմից էլ նրա վրայ վատ ազդեցութիւն էր ածում: Նա ոչ մի տղամարդու իրան մօտ չէր դնում: Իսկապէս նա տղամարդկանց լաւ չէր ճանաչում, բայց երիտասարդի մի ուշադիր հայեացքը կարող էր նրան լուռ խոհերի ենթակայ անել: Նա սրտում թագցնում էր մի յոյս, փրկութեան մի յոյս: Մի օր մէկ տղամարդ կը տանի նրան հօր տանից, և այնուհետև ուրիշ կեանք կսկսւի:

Սուսաննան նոյնպէս քոռը մօտ չէր, Ելեւնան սրան էլ չէր ասում իր սրտին ու մտքին: Դեռ ստորին դասարաններում էին, որ նրանք դադարեցին մտերմութիւն ունենալուց: Մեծը փոքրից երեք տարով մեծ էր, իսկ երեք տարին աղջկայ կեանքում նշանակութիւն ունի: Բնաւո-

թեան տարբերութիւնն էլ էր դեր խաղում: Սուսաննան իրան շատ ազատ էր պահում: Դեռ հինգերորդ դասարանում նա ոչ մի տօն, ոչ մի կիրակի օր պանսիոնում չէր մնում, զանազան ճանապարհներով համոզում էր դպրոցական վարչութեանը և քաղաք գնում: Հօր խրատները, սպառնալիքները բանի տեղ չէր դնում: Մարդիկ ծնւում են հաճոյքների և ոչ ճգնաւոր դառնալու համար, ասում էր նա քոռը: Չը նայեած հօր խրատութեանը, յաճախակի ընդհարումներին, նա միշտ յաջողեցնում էր իր համար լաւ շորեր գնել: Դեռ նոր էր դուրս եկել դպրոցից, բայց բազմաթիւ ծանօթներ ունէր, լինում էր ամեն տեղ: այգում, երեկոյթներին, ներկայացումներին: Նա պարում էր բաւական յաջող: Դպրոցական հասակում տօներին մօրից ստացած փողերը հաւաքում էր և նրանով պարի դասեր առնում: Այսպէս, թախծոտ ու կենսուրախ քոյրերը ապրում էին միևնոյն յարկի տակ և իրար չէին հասկանում:

Նրանք երկուսն էլ գեղեցիկ էին, բայց ոչ իրար նման: Ելեւնան շարժրահասակ էր, լայներես, սպիտակ, քնքոյշ դէմքով, սաթի պէս սև մազերով, թախծոտ սևորակ աչքերով: Սուսաննան միջահասակ էր, բացգոյն մազերով, երկնագոյն աչքերով: Նա շարժուն էր, թըրվուռն և ընդունակ գրաւելու տղամարդկանց, խենթացնելու տաքարիւն երիտասարդներին: Մեծն արտաքինով նման էր մօրը, իսկ փոքը ոչ մօրը և ոչ հօրը, միայն նրա աչքերը յիշեցնում էին հանգուցեալ եղբօրը: Այդ նմանութիւնը երբեմն նրան փրկում էր հօր զայրոյթից: Հայրը մեծին աւելի էր հաւանում. Ելեւնան է իմ աղջիկը, նա հօրը վշտացնել

չի ցանկանում, ծնողների խօսքով է շարժում, իսկ քո գլուխը դուրս է, Սուսաննա», — ասում էր նա աղջիկներին։

Երբ Արովեանը մտերիմ յարաբերութիւն սկսեց Սանամեանի հետ, նրա տանը յաճախ էր խօսք լինում Սանամեանի որդիների և Նաթանի մասին։ Սանամեանը իբրև մի հայր, որի համար որդիների յաջողութիւնը նաև պարծանքի առարկայ էր, նրանց մասին խօսելիս չէր խուսափում մանրամասնութիւններից, սիրով ու զգացմունքով գովում էր։ Չէր մոռանում և Նաթանին։ Սակայն որովհետև ամեն ինչ նրա խելքի բանը չէր, ուստի երբեմն դիմում էր երեակայութեան ոյժին։ Օրիորդները ի հարկէ ուշադրութեամբ լսում էին նրա ասածները։ Սուսաննան երբեմն հարցիր էր տալիս, որոնց սիրով պատասխանում էր Սանամեանը։ Ելնան արտաքուստ ոչ մի հետաքրքրութիւն չէր ցոյց տալիս, խօսակցութեան ժամերին սովորաբար նա գլուխը քարշ էր անում և լռում։ Ներկայ եղողներէից ոչ ոք չէր իմանում, որ այդպիսի բոլորներին հէնց նա խոր մտածմունքների մէջ է, որ երիտասարդ տղամարդկանց մասին խօսելիս նա հաճելի տրամադրութեամբ է լսում։ Երբ մենակ էին լինում, Սուսաննան չէր կարողանում զսպել իրեն, քրոջը յայտնում էր իր զգացմունքները, երբեմն նոյնիսկ հարցնում.

— Ելնա, ո՞րն է քեզ դուր գալի։

— Ի՞նչ ես ասում, Սուսաննա, չէ՞ որ ես

նրանց չեմ ճանաչում, ի՞նչպէս կարող եմ կարծիք յայտնել, — պատասխանում էր Ելնան։

— Սուտ ես խօսում, Ելնա, մթթ է չես յիշում Վիկտորին։ Նա գիմնազիստ ժամանակ յայտնի էր ամենքին, մենք նրա հետ ծանօթացանք. նա շատ լսւն էր։

— Հասարակ ծանօթութիւնով կարելի է ճանաչել։

— Մենք յաճախ տեսնում էինք նրան։ Վերջապէս մեր տանը նրանց մասին այնքան են խօսում, որ մենք այժմ կարող ենք կանոնաւոր գաղափար ունենալ նրանց մասին։

— Սուս, ի սէր Աստուծո, Սանամեանի և հայրիկի խօսքերով պիտի մենք տղայ ճանաչենք, ի՞նչ է։

— Ես գիտեմ, որ դիտմամբ ես այդպէս անտարբեր ձևանում. վախենում ես, որ ուրիշները խօսեն վրադ. դու սրտումդ համաձայն ես ինձ հետ, դու կեղծում ես քեզ...

Այսպիսի խօսակցութիւններ յաճախ էին լինում նրանց մէջ, և միշտ էլ վերջանում էր անհամաձայնութեամբ։ Սուսաննան միշտ էլ սկսում էր յանդիմանել քրոջը, երբեմն էլ ծաղրել։ Բայց քոյրը իրան չէր մատնում և չէր յայտնում, որ ինքը իսկապէս հետաքրքրւում է երիտասարդների անձնաւորութեամբ, և որ նա անհամբերութեամբ է սպասում այն օրին, երբ այդ հանելուկային տղաները կը գան։

Եւ այդ օրը եկաւ։ Երբ առաջին անգամ լուր ստացան, թէ երիտասարդներն եկել են, Արովեանի ընտանիքի բոլոր անդամները մի խմբական նամակով շնորհաւորեցին Սանամեանին և տիրու-

հուն: Մի քանի օրից յետոյ Բագարադ Աբով-
եանն ու կինը՝ Աննան, գնացին աչքալուսէք:
Օրիորդներին չը տարան: Վերադառնալիս նրանք
չը մոռացան յիշել, որ իրանք սպասում են փո-
խացելութեան: Նոյնիսկ օրը որոշեցին:

IV

Նաթանի գալուց մի շաբաթ յետոյ ընտա-
նեկան մի խորհրդակցութեան ժամանակ վճռե-
ցաւ, որ երիտասարդները մնալու են տանը: Մի
տարի կը հանգստանան ու ծնողներին կը մխիթա-
րեն: Նաթանը դէմ չէր: Հինգ տարւայ անդուլ
աշխատանքից յետոյ մի տարի գիւղումն ապրելը
շատ ախորժելի էր նրա համար: Վիկտորը առաջ
էր վճռել, այս տարի Պետերբուրգ չը գնալ: Ուս-
ման վճարը կը ուղարկեմ, ես տանը կը պատրաստ-
ւեմ, մտածում էր նա: Հայկն էր դէմ, նա էլ
հօրը հակառակել չը կամեցաւ: Ի՞նչ կարիք ունես,
մի տարի էլ մի աշխատի, փառք Աստուծո, շատ
ունեմ, քաղցած չես մնայ, որդիներդ էլ բաւական
է ունեցածս, ասաց նրան հայրը, և նա հնա-
զանդեց:

Միանգամայն որ դրականապէս որոշած էր
նրանց մնալը, հարկաւոր էր օրանցի միջոցներ
գտնել, որպէսզի ձանձրոյթը ներս չը սողայ նրանց
յարկի տակ: Հայկը մի երկու շաբաթեայ ընթաց-
քում արդէն ծանօթներ էր ձեռք բերել: Ասեմք նրան
շատերը վաղուց էին ճանաչում: Ի. գիւղը իր
մեծութեան շնորհիւ ունէր նաև ինտելիգենտների

շրջան. ուսուցիչները, վարժուհիները, պոստի
ծառայողները, արտիզնի չինովնիկները, փո-
խատու-խնայողական գանձարակղի վարչութեան
անդամները ժամանցի համար յարմար շրջան կա-
րող էին կազմել: Նրանք ունէին իրանց համար
մի համեստ ակումբ, ուր հաւաքւում էին՝ կարտ
խաղում, խօսակցում: Հայկը ընկաւ այդ շրջանը,
սկսեց մասնակցել զարմութիւններին: Նա նոյն-
իսկ «Գրագիտութիւն տարածող ընկերութեան»
ճիւղ հիմնեց: Ուսուցիչները երբեմն ներկայացում-
ներ էին տալիս: Սրանց էլ սկսեց օժանդակու-
թիւն ցոյց տալ: Հարկաւոր է և գիւղի մասին հո-
գալ, որոշեց նա:

Վիկտորը ունէր իր առանձին պարապմունք-
ները, կարգում էր իր մասնագիտութեան վերա-
բերեալ և թէ գեղարեւոտական գրքեր, որոնցից
բաւական բերել էր: Նաթանը գալուց մի քանի օր
յետոյ հանեց իր գրքերը: Փիլիսոփայութեան դօկ-
տորը չէր մոռացել արտասահմանից իր հետ վերց-
նել կլասիկ ու ժամանակակից մտածողների եր-
կերը: Բայց նա չէր բաւականանում միայն այդ
գիտական, վերացական խնդիրներով: Նա բերել
էր պարբերական մամուլի բաւական սուար. ժո-
ղովածու: Այդ բաւական չէր համարում: Մօտա-
կայ վանքում վանահօր մօտ դիզւած կար հայ
պարբերական հրատարակութիւնների և հայագի-
տութեան գրքերի մեծ քանակութիւն: Ստեփան
Սանամեանը նամակ գրեց վանահօրը: Նա վանքի
բարեկամ անձն էր, վանահայրը չը մերժեց: Մի
քանի օրից յետոյ տասնեակ հատորներ ստացւած
էին: Դեռ աշակերտական հասակում Նաթանը
կարդացլ էր հայոց գրականութեան ընտիր երկերը

ամբողջապէս: Այժմ նա ուղղում էր իրագործել իր ծրագիրները՝ հասկանալ ժողովրդի ոգին և ձեռնարկները և ամեն ինչ հիմնել այդ ձգտումների վրայ, գտնել ժողովրդի առաջադիմութեան ճշմարիտ ուղին ու նրանով ընթանալ:

Այս բոլորից դուրս երիտասարդները միատեղ զբօսանքներ էին անում շրջակայքում, գնում էին ձորը, այգիները: Չարդարուն բնութիւնը նրանց բաւականութիւն էր տալիս:

Մի օր էլ պատրաստեցան գնալ Արովհանների մօտ: Դեռ աշունը չէր վերջացել: Մի ժամաչափ կար, որ արևը մայր մտնէր, երբ նրանք ճանապարհ ընկան: Առաջին կառքում նստած էին Նաթանը ու Վիկտորը, երկրորդում՝ Ստեփան Սանամեանը, տիրուհին և Հայկը:

Կառքերը անցան գիւղի բաւական երկար խճուղիով, ապա սկսեցին բարձրանալ սարալանջով դէպի հարաւ, նորից սկսեցին իջնել: Ճանապարհը մի քիչ տեղ միայն ընկած էր արտերի միջով, յետոյ սկսւում էին այգիներ, անվերջ այգիներ: Արևի վերջին շողերը խաղում էին կանաչների հետ, որոնք կարծես հասկանում էին, որ մի քանի րոպէից յետոյ արեգակը կը ծածկւի սարի միւս կողմում և իրանց կըթողնի գիշերւայ ցրտի ճանկերում անձար ու անօգնական: Երբ կառքերը մօտեցան ծառերի շարքերին, թափածոտ տրամադրութիւն պատեց ուղեւորներին: Խաղողի թփերը արդէն թաղւած էին, իսկ բարձր ընկուզենիները ճօճում էին իրանց վերամբարձ կատարները: Տերևները հանդարտ գետին էին նետւում: Խիտ գեղին հագած ծիրանիները, նարնջագոյն տանձենիները մի դարդոտ, սօսափիւն էին բարձ-

րացրել, սը՛ս-սը՛ս, թափւում էին տերևները: Հոտաղները իրանց տաւարը տարել էին տուն, լայց մէկը, գուցէ ուշացած, քշում էր անասուններին և բարձրաձայն երգում մի ժողովրդական լէլէ: Մի անբախտ սիրոյ երգ էր, որ հնչեցնում էր պարզ եղանակով ու հոգու ամբողջ թափով, ապրում էր իր երգի վարագող զգացումներով: Քիչ քիչ արևը մայր մտաւ, աղջամուղջը պատեց ամենուրեք: Օդը աւելի ցրտացաւ: Ընկուզենիները շարժում էին գլուխներին, տերևները սոսափում էին, սըս, սըս...

Սկզբում նրանք լուռ էին: Ապա երկու կառքում էլ սկսեցին խօսել: Ստեփան Սանամեանը խօսեց հին-հին օրերի, յիշողութիւնների մասին: Տիրուհին հաստատում էր նրա ասածները: Հայկը ձեռքնելով, թէ լսում է, մտքով ուրիշ տեղեր էր թափառում: Ծիրունիները շատախօս են լինում, Սանամեանը այդ պակասութիւնից զուրկ չէր:

— Նաթան, ասաց Վիկտորը, սիրում եմ այսպիսի տեսարաններ:

— Այո, սիրում եմ, ես աշունը շատ եմ սիրում, Վիկտոր: Երբ Գերմանիայում էի, ամենից շատ այստեղի աշունն էի յիշում, բոլորիդ դէմքերը տղնա տեսարանների մէջ էի պատկերացնում:

— Ես էլ եմ շատ սիրում: Աշունը դարդոտներ շնչումներ է անում. մարդ բաւականութիւն է ստանում, կարծես, հանգստանում է յոգնածութիւնից:

— Շատ եմ յոգնած:

— Է՛, սիրելիս, այն, ինչ ապրել ենք ուս-

ուսանողներս վերջին տարիների ընթացքում, Գերմանիայում ապրողի համար անհասկանալի է:

— Ի՞նչ հիմ:

— Իհարկէ պատճառներ կան, աղատագրական շարժում, յեղափոխութիւն, կուսակցութիւն և ուրիշ այդպիսի շատ բաներ: Այժմ էլ ըէականիս, սիրոյ լիգա, պրովոկատորութիւն, ես ինչ գիտեմ, էլ ինչ բաներ...

— Հա, գիտեմ, ես էլ եմ կարդացել, հասկանում եմ:

— Բայց դու հեզնում ես:

— Ամեն ոք կարող է իր կարծիքն ունենալ: Ես կասկածելու առիթներ շատ ունեմ: Չըմտանամ հարցնել. հայերի շրջանում էլիք, թէ ուսուների:

— Այդ միևնոյն է մեզ համար, մենք ձգտում էինք բարձր կանգնել ազգութիւնից: Սօցիալիստները հայրենիք չ'ունեն:

— Կովկասի ինգուշն ու քաղաքագէտ լեհը, հիւսսի սամոեդն ու հրեան, արքայասէր վելիկորուսը, միջին ասիական թուրքը, բոլորը միևնոյն ճանապարհով...

— Բոլոր ճանապարհները հոռով եմ տանում: Կապիտալը խորտակել է ազգերի սահմանները:

— Մի հարց էլ. հաւատում'ես գուժիդ, աստուածներդ չէն տատանում:

Վիկտորը իսկոյն չըպատասխանեց: Նա այդ հարցին վախճնալով էր սպասում: Նրա հոգում վերականգանացաւ այն պայքարը, որն ահա մի տարի է, տանջում էր նրան: Իսկապէս նրա հաւատը քիչ-քիչ թուլանում էր: Ի՞նչ է անում ինքը,

հում է պատկանում, Պետերբուրգին, թէ իրանց զիւղին: Երբեմն նրան թւում էր, որ ինքը ոչ մէկին չի կպած, որ ինքը ոտքերի տակ հող չունի, ամուր պատանդան չունի, որ ինքը մնում է միշտ խօսքի շրջանում, որ իր սկզբունքների շէնքը սկսում է խորտակել: Երբեմն ենթարկւում էր մեղանխուլայի, սկսւում էր յափշտակել սեռական հաճոյքի գագացումով: Կասկածը բուն էր դրել նրա սրտում, հոգում կատարում էր տանջող դրամա: Երբեմն իր ներսում զգում էր մի դատարկութիւն և սարսափում էր նայել նրա խորքը...

— Լռում ես, չեմ պատասխանում, — հարցրեց Նաթանը:

— Չը Գիտեմ: — Սպա քիչ լուծիւնից յետոյ պատասխանեցի. — Նաթան, ես ոչ ոքի չեմ խոստովանել, ես բաւականին հպարտ եմ սրտիս եղածը ուրիշներին յայտնելու համար: Դու ինձ սիրում ես անշուշտ, դու իմ ամենամօտիկ ընկերն էիր մի ժամանակ: Այժմ շատ բան է անցել, բայց ես դեռ հաւատում եմ քեզ, հաւատում եմ, ինչպէս մեր պատանեկական հասակումն էի հաւատում: Չեմ ծածկի, քեզ կասեմ: Ահա մի տարի է, ես կասկածում եմ: Այդ կասկածը որոշ և վերջնական ձևակերպութիւն չի ստացել, բայց թւում է, որ իմ հետ փորձութիւն է կատարում: Իմ սրտում փոթորիկ է, սակայն նրա հետքերը յայտնի չեն դեռ. չըգիտեմ, ինչ աւերմունքներ է լինելու իմ ներսը: Մի հարցնի, ոյժ չունեմ այդ հարցին պատասխանելու, անցեալը դեռ շատ մօտ է, ջղերս յոգնած են: Ես թողել եմ գործերը, ընկերներին: Նրանք անշուշտ ինձ նախատում են: Ես այժմ պատերազմի դաշտից փախած զինուոր

եմ, ինձ իրաւունք ունեն պարտաւելու, սակայն ես այլևս նոյն տեղը չեմ վերադառնալ: Երբ փոթորիկն անցաւ, ես զգացի, որ ներքին կապերով չեմ կապւած այնտեղի հետ: Բաւական է, Նաթան, ես խեղդուեմ եմ. այնտեղ էլ էի այսպէս, այստեղ էլ մթնոլորտը խեղդում է: Էլ շարունակել չեմ կարող, հոգիս, թող հարցերդ, թող ես հանգստանամ, օգնիր ինձ այս դրութիւնից ազատւելու, խօսիր ծառերի մասին, գոյնզգոյն տերևների մասին, խօսիր աշնան մասին: Այո, աշունը գեղեցիկ է:

Նա թեւ ձգեց Նաթանի ուսովը և լռեց: Նաթանը քնքշութեամբ շոյեց նրա գլուխը և ասաց. հասկանում եմ քեզ:

Երկնքում երևում էին աստղերը: Աշնան աստղերն էլ գեղեցիկ են: Նաթանն ու Վիկտորը երկնքին էին նայում, աստղների տարափ կար այնտեղ: Կառքը մտաւ գիւղանման քաղաքը: Փողոցներում մարդիկ կանգնոտած զրոյց էին անում: Պատուհաններից լոյսը անդրադարձել էր փողոցի պատերի վրայ: Մի դռան առաջ կանգ առան: Մի քանի ընկալից յետոյ նրանք ներսն էին:

Երբ Աբովեաններն իմացան հիւրերի գալուստը, ուրախացան: Սուսաննան համբերել չըկարողացաւ և հօր յետեից անմիջապէս դուրս եկաւ, որպէսզի, որքան կարելի է, շուտ տեսնի նրանց: Ելնան մնաց ներսը, բայց անհամբերութեամբ սպասում էր դռան յետևում: Երբ ներս

մտան Ստեփան Սանամեանը շտապեց երիտասարդներին ու օրիորդներին ծանօթացնել: Երբ մեծերն սկսեցին իրանց խօսակցութիւնը, ապա ձեռնարկեցին նարդի խաղալ, տղաներն ու օրիորդները մի քանի ընկալ լուռ էին, և իւրաքանչիւրը նրանցից անյարմար դրութեան մէջ էր զգում իրան: Լուսնիւնը ձնշում էր նրանց, սակայն խօսելու նիւթ չէին գտնում: Վերջապէս Հայկը, որ սկզբում ծերունիների խաղին էր հետևում, աւելի մօտեցաւ նրանց և յաջողեցրեց ընդհանուր խօսակցութիւն առաջացնել: Նա օրիորդներին հարցեր էր առաջարկում օրանցի, պարապմունքների մասին: Սուսաննան պատասխանում էր նրան, իսկ Ելնան քիչ էր խօսում, այն էլ այն ժամանակ, երբ հարցը յատկապէս իրեն էր ուղղւում: Խօսելիս նա շփոթւում էր և կարմրում:

Խօսակցութիւնը սովորական նիւթերից անցաւ գրականութեանը: Կէս ժամից յետոյ Սուսաննան այլևս ամենևին չէր քաջւում, խօսում էր, ինչպէս հին ծանօթների հետ, հարցնում էր Թիֆլիսի և Պետերբուրգի մասին, այնտեղի սովորութիւնների ու կանոնաց մասին: Նա նոյնիսկ մի քանի անգամ դիմեց Նաթանին՝ կամենալով տեղեկութիւն ստանալ արտասահմանի մասին: Նաթանը պատասխանում էր կարճ:

Թէյի ժամանակ Վիկտորը սկսեց կոմպլիմենտներ ուղղել օրիորդներին: Սուսաննան աշխատում էր բողբոջել, բայց այդ նրան այնքան էլ չէր յաջողւում: Սակայն, նա մաստիկ ուրախ էր այդ խօսքերի համար և բողբոջում էր ձեռի համար, կամ մի աւելի սուր պատասխան ստանալու նպատակով: Վիկտորը այդ խնդրում վարպետ էր

Թէյից յետոյ տղաներից մէկը զբօսանքի գնալու ցանկութիւն յայտնեց: Տիկին Աննան հակառակեց, թէ ցուրտ է:

— Ե՛, մայրիկ, ինչ ցուրտ է, դեռ ձմեռը հեռու է, ինչո՞ւ ես խանգարում, — ասաց Սուսաննան:

— Նրանք դեռ երիտասարդ են, նրանց արիւնը տաք է, չեն մրսի: Եթէ ուզում են, հարկաւոր չէ խանգարել, — մէջ ընկաւ Ստեփան Սանամեանը:

Արովեանը թէև դէմ էր, որ աղջիկները այդ նորածանօթ երիտասարդների հետ, գիշեր ժամանակ, զբօսնելու գնան, բայց հիւրերին չը վշտացնելու համար այնպէս ցոյց տւեց, որ համաձայն է: Զբօսանքը գլուխ եկաւ:

Փողոցները դատարկ էին, Լըքեմ-Երեմի միայն շտապով անցնող մի անձն էր պատահում, մէկ էլ քաքաքապահներն էին այս-այն փողոցի ծայրին կանգնած: Կառքերն էլ սակաւ էին: Պայծառ աստղազարդ գիշեր էր, լուսնեակ չըկար, օդը մրսեցնելու չափ ցուրտ էր: Նրանք եկան քաղաքի ծայրին դռնւող այգին: Զբօսնողներ չըկային, նստարանները դադարի էին: Նրանք տասը լոպէի չափ նստեցին, ապա սկսեցին ծանր քայլել: Այգու ծառերը, համարեա, լիւր էին, տիւրենները թափւած: Վիկտորն ու Սուսաննան ուրախ-ուրախ խօսում էին ու ծիծաղում: Նաթանը մտքերի հետ էր ընկել: Հայկը Ելենայի հետ հանդարտ խօսակցում էր: Ելենան սովորականից աւելի ուրախ էր, հետաքրքրութեամբ հարցեր էր տալիս: Սօսակցութեան նիւթն էր կանանց կըրթութիւնը: Տղամարդկանց ներկայութիւնը, կար-

ծես, Ելենային ոյժ էր տալիս: Նա մտածում էր: Գիմնազիստիկա ժամանակս ինձ ձանձրացնում էին պատանի գիմնազիստների հաճոյախօսութիւնները, աւարտելուց յետոյ հօրս կոպիտ ու տգէտ խօսքերը, խրատները: Ահա այսպիսի անձանց հետ պիտի կեանք անցնել: Սակայն նա ուզում էր խօսեցնել Նաթանին: Երիտասարդների մասին առաջուց իր լսածներից նա եղբակացրել էր, որ Նաթանը նրանցից ամենահետաքրքրականն է, հանելուկայինը: Առաջին տպաւորութիւններն էլ այդ էին հաստատում: Նաթանի լոակեցութիւնը, փայլուն, սուր աչքերը, խոր հայեացքը Ելենայի հետաքրքրութիւնը տւելի լարում էին:

— Ասացէք, պարոն Ամատունի, — դիմեց նա Նաթանին, — ինչ դրութեան մէջ է գերմանացի կանանց կըրթութիւնը:

Նաթանը այս անգամ խօսեց բաւական երկար: Նա կարողացաւ ճշտօրէն ներկայացնել գերմանացի կնոջ կըրթական-հոսարակական պատկերը: Նրա խօսակցութիւնը, խօսելու եղանակը օրիորդին դուր եկաւ:

Տուն դառնալու մասին ամենից առաջ Ելենան յիշեցրեց: Երբ տուն հասան, ընթրիքը պատրաստ էր: Նրանց էին սպասում: Ընթրիքի ժամանակ Սուսաննան երգում էր, Վիկտորը չափազանց ուրախ էր: Կարմիր գինին էլ աղդեցութիւն էր անում: Բանն այնտեղ հասաւ, որ Վիկտորը սկսեց ինքն էլ երգել, և այդ անելու համար նա հրաւերի էլ չտպասեց: Նաթանն էլ էր խմում, բայց լուռ էր: Ծերունիները հիացել էին, նրանք կրկնակի անգամ մաղթեցին Վիկտորի կենացը, այն ինչ միւսները այդ պատւին մի-

այն մի մի անգամ արժանացան: Ստեփան Սա-
նամեանը նոյնիսկ իր մօտ կանչեց նրան, համ-
բուրեց: Ծերունիների քեֆը շատ լաւ էր: Տիրու-
հին իր որդուց շատ գոհ էր, իրան ծանր է պա-
հում, մտածում էր նա: Տիկին Աննան մտքերի մէջ
էր ընկել: Երիտասարդների ներկայութիւնը յի-
շեցնում էր իր հանգուցեալ որդուն: Ա՛խ, Աս-
տուած, ինչ լաւ կըլինէր, եթէ նա էլ մնար, մե-
ծանար, սրանց պէս լաւ մարդ դառնար, որ ես
էլ մխիթարէի: Նա մի անգամ նոյնիսկ հառա-
չանք արձակեց, որ անսկատելի չըմնաց: Տիրու-
հին կնոջ հոտառութեամբ հասկացաւ նրա վշտի
պատճառը: Ընթրիքից յետոյ անմիջապէս ցրե-
ցին: Հիւրերի համար սենեակներ է պատրաստած:
Վիկտորն ու Նաթանը մի սենեակում էին:

Նաթանը, երբ ընկաւ մահճակալի վրայ,
զգաց, որ սենեակը պտտում է գլխովը: Վեր
կացաւ ու սկսեց ման գալ սենեակում: Վիկտորը
դեռ քնել չէր կամենում, քթի տակին դունդու-
նում էր սուսերէն մի ուսանողական երգ: Տես-
նելով Նաթանի գունատած դէմքը, ժողովեցաւ և
բռնեց նրա թևից:

— Ի՞նչ է պատահել, այ տղայ, հը չըլինի՞ օ-
րիորդները նետ են ուղղել սրտիդ:

— Թո՛ղ, Վիկտոր, գլուխս ցաւում է:

— Հասկանում եմ, օրհնած գինին գլուխդ
տաքացրել է: Դէ, տխրելու ժամանակ չէ, արի
սոսա, տեսնեմ, որքէն ես հաւանում:— Եւ նա բըռ-
նեց Նաթանին, ձեռքը զցեց նրա վզովը և նստե-
ցրեց մահճակալի վրայ:— Ասա, ասա, սիրելի Նա-
թան, ո՞րը քեզ ամենից շատ դուր եկաւ: Անշուշտ
Ելենան, այո, դու նրան ես հաւանել: Նա խորա-

մանկ է, ես նկատեցի, իր լուրթեամբ, խորհըր-
դաւոր հայեացքներով ու հառաչանքներով ուզում
է ուշադրութիւն գրաւել, ես հասկանում եմ: Գա-
ւառացի է, տգէտ ծնողների աղջիկ, փեսացուի
սպասող: Չարժէ, ես իմ Աստուած, ճաճա, ուրիշ
ոչինչ: Լաւ, լաւ, մի հակառակի, եթէ նեղանում
ես, խօսքս յետ եմ վերցնում, որ սրտիդ չըկպչի:
Բայց իմացիր, կեանք չըկայ նրա մէջ, ուրիշ բան
է միւսը, կրակ է, բայց զգուշացիր մօտենալ...

— Ի՞նչ ես ասում, Վիկտոր, թող, ի սէր
Աստծու:

— Դարձե՛ալ կեղծեցիր, դու դեռ սեմինա-
րիստ ես, Գերմանիան անգամ չի ազատել քեզ
այդ հայկական համեստութիւնից: Խոստովանիր,
որ Ելենայի սև աչքերը գերել են քեզ: Իսկ ինձ
կապոյտ աչքերը դուր եկան, հասկացա՞ր. կա-
պոյտը լաւ է, ծովի պէս խոր, երկնքի պէս ան-
սահման...

— Վիկտոր, թող այդ խօսակցութիւնը, գլու-
խս ցաւում է:

— Ա՛յ, հէնց դրանից է, որ գլուխդ ցա-
ւում է:

— Դու հարբել ես:

— Գինին սքանչելի բան է, մարդու նոր
հոգի է տալիս, դարդերը ոչնչանցում...

— Թող, Վիկտոր, գլուխս կարգին ցաւում է,
սենեակը, կարծես, պտտում է շուրջս:

— Ա՛յ, դու իսկապէս հարբած ես. դէ՛ շուտ
պարկիր, հարկաւոր է չը մրսել:

Նա Նաթանին պարկեցրեց, թաշկինակը
թրջեց և դրեց նրա ձակատին, նոյնիսկ նրա կօ-
շիկները հանեց: Նա երկար ժամանակ արթուն

էր, Նաթանին էր ծածկում, կամացուկ երգ էր մրմնջում: Երբ Նաթանը քնեց, նրա քունն էլ տարաւ, քէֆը անցաւ: Նա էլ հանեց ու պարկեց: Գէտ գիշերին երկունսն էլ քնած էին, բայց նրանց քունը անհանգիստ էր:

Սուսաննան էլ շուտ քնեց: Զրօսանքը լաւ էր ազդել: Մի քանի ընկալի միայն նրա միտքը կանգ առաւ Վիկտորի վրայ: Նաթանը նրան ամենեւին դուր չեկաւ, Հայկին էլ շատ սառն ու լուրջ գտաւ, չէ, շատ չոր է, զգացմունք չի ունենայ, անցաւ նրա մտքով:

Քնած չէր միայն Ելենան: Երիտասարդները նրա սրտում միանգամից յեղաշրջում առաջացրին: Տարիների լուս մտորումները մի անգամից գլուխ բարձրացրին նրա հոգում: Տղամարդու հայեացքները բորբոքեցին նրա սրտի խեղդած զգացումները: Ահա սրանք են, որ պիտի բռնեն իր թևից և ազատեն իրան ընտանիքի շրջանից: Նա մըտքով համեմատում էր երեքին ու կանգ էր առնում Նաթանի վրայ: Նրա փայլուն աչքերը շատ խորհրդաւոր երևացին: Ի՞նչ լրջութեամբ էր խօսում, ի՞նչ ոյժ կար նրա խօսքերում, ախ Աստուած, ի՞նչ լաւ բան է ոյժը: Այդ ընկալին, կարծես, նա ձգտում էր գոյություն առնել ու ձուլուկ իր մտքերում մարմին ստացած տղամարդ—ոյժի մէջ: Երբ յիշում էր Նաթանի աչքերը, նրա նոր սկսեցած վերին շրթունքը, Նաթանը նրան գեղեցիկ էր պատկերանում, խորաթափանց, և նրա սիրալը սկսում էր բարախել: Քունը մօտ չէր գալի նրան, ձա-

կատը այրւում էր: Երբ գլուխը դնում էր բարձին, աչքերը խփում էր, ընկնում էր պատրանքների աշխարհ: Քաղցր ցնորքների մէջ անգամ նա յիշում էր հօրը: Այո, նա էլ ոյժ է, կոյր և յամառ ոյժ: Կընդիմանայ և դրա համար պատճառներ նա վրդանի: Ո՛հ, այն ժամանակ մեծ ջանքեր են հարկաւոր դիմադրելու համար: Նրան թւում էր, որ ինքը հօրը յաղթելի կարող, որ վաղուց է կորցրել հօր դէմ բանեցնելու զէնքերը: Այդ մտքի հետ սարսափը բռնում էր նրան: Մտքերն այնքան յաղթեցին, որ վերկացաւ տեղից, մի կողմ քաշեց պատուհանի վարագոյրը: Դուրսը մութն էր, աստղերի թոյլ լուսի տակ ծառերը հազիւ էին նշմարւում սև ստեղծների պէս: Սուսաննան քնած էր իր մահճակալի վրայ: Ախ Աստուած, ապա ինչո՞ւ նա հանգիստ է: Եթէ Սուսաննան լինէր իմ տեղը, նա չէր վախենայ հօրից, նա իր սրտի ուղածին հասնելու համար ոչ ոքից չի վախենայ, ինքը, միայն ինքն է անդօր այդ բանի համար: Իր անգործութեան միտքը նրան յուսահատեցնում էր: Նա չոքեց մահճակալի մօտ, լուսամուտի առաջ: Նրա շրթները շարժւում էին, նա աղօթք էր մրմնջում, նա օգնութեան էր կանչում ամենաուժեղին Աստծուն...

Աղօթքից յետոյ նա իրան թեթևացած զգաց: Լոյսը բացւում էր: Ելենան հանեց ու պարկեց: Կարող էին նրան այդպէս տեսնել, իր գաղտնիքն իմանալ: Զէ, նա որոշեց ոչ ոքի չը յայտնել իր սրտի յուզմունքը: Ի վերջոյ նա էլ քնեց:

VI

Առաջին այցելութիւնից յետոյ անցել էր մի

ամիս: Փոխայցելութիւնները շատ էին կրկնուել: Հոկտեմբերի զարգարուն օրերը վերջացել էին, նոյեմբերն էր, ձմրան նախակարապետը: Ծառերը մերկացել էին իրանց զգեստներից ու սվավալով տատանւում էին երբեմնակի բարձր սարիցը փուշող ցրտաբեր հողմից: Ի. գիւղի դիմացի լեռներն էլ երբեմն իրանց գագաթները կորցնում էին ամպերի մէջ. երբեմն էլ պարզ, արևոտ օրեր էին լինում: Այդպիսի մի օր Նաթանը շուտ վեր կացաւ և, առնելով սրբիչը՝ դուրս եկաւ ձորի վրայի բարձր պատշգամբը, կապոյտ երկնքին ու նոյն գոյնի գետին նայեց, ապա իջաւ ձորը՝ սառն աղբիւրում լացելու համար: Փայտեայ հին կամուրջից մի քանի գերաններ էին մնացել, որոնց գլուխները յենւած էին անսասան ժայռերին: Բնութիւնը ազդեց նրա հոգու վրայ, և երեակայութիւնը սկսեց գործել: Նա նախ մտածեց երեկոյան վերջացրած իր գրքոյկի մասին:

Իր ծրագրած աշխատութիւնների այս առաջին համարում նա այն միտքն է զարգացնում ու պաշտպանում, որ անհատի ու միութիւնների հասարակական գործունէութիւնը պիտի ի հաշիւ առնի ժողովրդի հոգին և այն ուղիները, որոնցով ընթանում է ժողովրդի բնական առաջխաղացութիւնը և որ, եթէ մի մարդ, կամ մաքուկային մի համախմբութիւն իր գործի օրեկտ ընտրած ժողովրդի հոգեկան կեանքը, մտքի ձգտումները չի հասկացել, օտար հորիզոններից փոխընթաց մեծ գաղափարները ժողովրդի սրտում պատւաստելիս բարոյական արդիւնք չի ստանայ, ընդհակառակը, կայլասեռի հասարակութեան խիղճը: Այս գրւածքում մի շարք յարձակումներ

կային: Գրւածքը շուտով պիտի ուղարկէր տպագրելու:

Մտքերով ծանրաբեռնւած՝ նա հասաւ կամուրջին, բարձրացաւ գերանի վրայ, իր շուրջը նայեց: Միտքը թռիչք գործեց: Նաթանը սիրահարւած էր: Օրիորդ Ելենա Աբովեանը կարողացել էր գրաւել նրա սիրտը: Սկսեց մտածել Ելենայի մասին: «Ելենա» կանչեց նա ժայռի վրայից ինքնաբերաբար և լսեց ձայնի արձագանքը, «Ելենա»: Եւ այդ հնչիւնները նորից շարժեցին նրա արիւնը:

Նա սիրում էր առաջին անգամ: Փոքր հասակից սկսած նա սիրոյ, կամ ընդհանրապէս տրդամարդու և կնոջ հոգիների իրար ձգտելու մասին ունէր խորհրդաւոր հասկացողութիւն: Կինը, սրան հասնելը նրա համար եղել է մի քաղցր, սուրբ տենչ, որին հասնել է կամեցել անարատ սրտով, մի գաղտնի, տարրերային, դուրեկան փայփայանքով: Նա դեռ չէր ճաշակել առաջին համբոյրը, և նրան թւում էր, որ այդ երջանիկ ըոպէին մի արտասովոր, մի աստուածային հաճոյք պիտի զգայ: Միջնակարգ կրթութիւնը գիշերօթիկ կեանքով անցաւ, ուսանող ժամանակ փախչում էր կանաց հասարակութիւնից: Բայց երբ պատահեց Ելենային, նրա սիրտը նայեց այդ աղջկան ու գրաւեց: Բայց Նաթանը դեռ մի խօսք չէր ասել ոչ ոքի և չէր կարծում, որ կարող է ասել: Նոյնիսկ Ելենային նա իր սիրտը բանալու համարձակութիւն չունէր: Նա, որ առաջին յօդւածում արդէն պատերազմ էր յայտարարում շատ հայեացքների, հասարակական գործիչների ու կուսակցութիւնների, զգում էր, որ սիրոյ մասին

ուրիշների հետ խօսելու, նայնիսկ իր ցնորքների թագուհուն մի խօսք ասելու ոյժ չունի: Նրան թուժ էր, որ եթէ այդպէս շարունակէի, իր սիրտը կըտրաքէի: Երբեմն էլ նրան դուր էր գալիս այդ գաղտնիութիւնը: Երբեմն մարդ բաւականութիւն է ստանում, երբ զգում է, որ ինքը մի գաղտնի միտք է թաղցնում իր կրծքի տակ, երբ աչքերը խփած մտորում է այդ մտքի շուրջը, հոգում կրում է մի սրբազան պատկեր, միւնոյն ժամանակ գիտէ, որ ուրիշները նայում են իրան և չեն հասկանում, թէ ինչ է կատարում իր ներսը:

Կանգնած գետափին նա դարձեալ այս մըտքերով էր տարւել: Երբ մօտեցաւ աղբիւրին և սառը ջրով լացեց առանց ուշք դարձնելու ցուրտ եղանակի վրայ, երևակայութիւնը դադարեց գործելուց: Նա արագ-արագ դուրս եկաւ ձորից և տուն գնաց:

Պատշգամբում նրան պատահեց Վիկտորը: Բարեկցին և երկուսով մտան Նաթանի սենեակը:

— Գիտես ինչ, ես վերջին օրերս նկատում եմ, որ դու անսովոր դրութեան մէջ ես, շուտ ես արթնանում, շուտ-շուտ ձորն ես գնում, երբեմն երկար ժամանակ լուռ ես ու մտածում, ինչ է պատահել, — ասաց Վիկտորը,

— Դարձեալ սկսեցիր մարգարէութիւններ անել:

— Առանց մարգարէ լինելու էլ փորձեալ աչքը կարող է տեսնել:

— Եւ այդ փորձեալ աչքը դժւ ես, հա:

— Այո: Ուզում ես, ասեմ ինչու ես այդպէս:

— Ես սովորական դրութեան մէջ եմ:

— Սուտ ես խօսում: Նաթան, ի սէր Աստուծոյ, թող այդ ծածկամտութիւնդ: Մարդ պիտի իր սրտումը եղածը ուրիշին ասի: Եթէ ամեն բան պահենք ներսում, սիրտը չի դիմանայ: Գոնէ մի սրտից անձնաւորութիւն պիտի ունենաս:

— Ես իմ բոլոր ծրագիրների մասին քեզ հետ խօսում եմ, դու գիտես իմ ամբողջ կեանքը՝ աննցեալս ու ներկաս ու ապագայի ցանկութիւններս:

— Մի խնդրի մասի միայն դու չես խօսում, և այդ զարմանալի է: Բսանհինգ տարեկան երիտասարդը իր ամենամօտ բարեկամի և ընկերոջ հետ չի խօսում աղջիկների մասին: Գոնէ ինձ կարող ես ասել, որ դու սիրահարւած ես:

— Վա, Վիկտոր, ինչ ես ասում, ես սիրահարւած չեմ:

— Զարմանալին հէնց այդ է, որ դու քսանուհինգ տարեկան ես և հաւատացնում ես, թէ աղջիկներով չես հետաքրքրւում: Աշակերտ ժամանակդ էլ այդպէս էիր: Գերմանիայից ոչ մի նամակում ակնարկ անգամ չէիր անում այդ մասին, այն ինչ ես բոլոր նամակներումս գրում էի Պետերբուրգի աղջիկների մասին: Առաջ ես հաւատում էի քեզ, իսկ այժմ համոզւած եմ, որ դու կեղծում ես, որովհետեւ դու սիրահարւած ես և այդ թաղցնում ես: Դէ լաւ մի կարմրի, ամօթ է, կասես, գիւղացի աղջիկ լինես:

— Թող, մի տանջի ինձ, Վիկտոր, ի սէր Աստուծոյ, ես սիրահարւած չեմ:

— Ա, դու տանջւում ես, այդ հէնց սիրահարութեան առաջին նշանն է: Դէ մի յուզի,

արի, արի սիրահարած բարեկամս, եղբայրս, մի տանջւի, ասա ինձ գաղտնիքդ:

— Դու ծաղրո՞ւմ ես:

— Ոչ, ոչ. ես շատ եմ սիրում սիրահարածներին, ամենևին չեմ կաշում նրանց սրտին. այդպիսի մարդիկ գուրգուրանքի կարիք են զգում:

— Այժմ էլ փորձե՞լ սիրտն է խօսում:

— Այո, ես շատ եմ սիրահարել, չեմ ծածկում, սեմինարիստի պէս չեմ կարմրում: Ես այժմ էլ սիրահարած եմ:

— Սուսաննայի վրայ:

— Այո, այո. հանգիստ կաց, Ելենան ազատ է:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Ուզում եմ ասել, որ Ելենային սիրում ես: Դարձեալ կարմրեցիր:

Մի քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց:

— Թոյլ տուր հարցնել, Վիկտոր, մարդիկ ընդունակ են մի սէրը մոռանալ և մի ուրիշին սիրել:

— Այո, չորրորդ անգամն է, որ սիրահարած եմ: Մարդիկ միշտ պիտի ազատ լինեն և ազատ սիրեն, ում ուզում են և երբ կամենում են: Կնոջ մէջ ես սիրում եմ գեղեցկութիւնը, քնքշութիւնը, մի խօսքով այն, ինչ որ կոչւում է կանացիութիւն: Այսօր Սուսաննայի մէջ եմ տեսնում այդ, նրան եմ սիրում, երբ նրան այլևս չեմ տեսնի, կանցնի մի առ ժամանակ, կը պատահեմ մի ուրիշ կնոջ, որը կունենայ նոյն զբաղիչ յատկութիւնները, նրան կը սիրեմ և այդպէս շարունակ: Մի խօսքով սէրը ազատ պիտի լինի: Նախ, այ, դու ինձ ոչինչ չես ասում, իսկ ես յայտնում եմ,

որ երբ մէկին սիրում եմ, ամբողջ էութեամբս նրան եմ նւիրում, ուզում եմ ինձ ձուլել նրա հետ, անվերջ ծծել նրա հոգու բուրմունքը: Երբեմն ինձ բռնում է մի սաստիկ տենչ, մի կատաղի ցանկութիւն: Այդ ժամանակ կինը իր մարմնական գեղեցկութեամբ դառնում է ինձ համար խենթացնող հրապուրանք...

— Ո՛հ, բաւական է, բաւական է, շատ հեռու գնացիր, Թոյններ այս խօսակցութիւնը: Մակայն մի հարց. հայ ժողովրդի ապագան, Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը, գիտական սօցիալիզմը, կնոջ մարմնի պաշտամունքը ի՞նչպէս ես հաշտեցնում իրար հետ, ի՞նչպէս հասկանանք:

— Հայի ազատութիւն, այդ պառաւած գաղափարից վաղուց եմ ձեռք քաշել:

— Ա՛խ, մոռացայ. դու ամենից առաջ ուսն քաղաքացի ես, մեծ հայրենիքի վիճակն է քեզ զբաղեցնում, կարծեմ, այսպէս են ասում ընկերները:

— Այդ մասին մտածելուց անգամ դադարել եմ:

— Ներիր, դու ազգութիւնից, պետութիւնից բարձր ես կանգնած, դու ինտերնացիօնալիստ ես, բառիս կովկասեան ըմբռնումով...

— Թող, Նախ, Թող, հեգնանքներդ, — ձայնը բարձրացրեց Վիկտորը:

— Բայց իսկապէս ոչ այս և ոչ այն...

— Նախ, խնդրում եմ, այդ մասին չը խօսենք: Դու միշտ լրջանում ես. սիրուց իսկոյն այդտեղ հասար: Ես յոգնած եմ, դու իմ ջղերը զրգուում ես: Այդ հարցերը ինձ ուժասպառ են աւում. մի յիշեցնի, չէ՞ որ ես քեզ ասել եմ, շէնքը

փող է եկել և ես այժմ նորը կառուցանելու
ոյժեր չունեմ, ես հանգստանում եմ:

— Կնոջ մարմնի պաշտամունքն միջոցով:

— Այո, կնոջ սիրոյ միջոցով, գեղեցկու-
թեամբ: Դէ, մի շարունակի, բաւական է, գնանք,
թէյը պատրաստ կը լինի:

— Վիկտոր, ոչ մի խօսք այդ մասին, ոչ ոքի,
հասկանում ես:

— Շատ լաւ, հասկանում եմ:

— Նրանք մտան սեղանատուն, ուր սպասում
էին նրանց:

Ժամանակը սիրոյ համար չափ չէ: Սէրը մի
վայրկեանում տարիների կեանք է ունենում: Վիկ-
տորը սիրում էր Սուսաննային: Սա էլ չտիպեց
ուրախ էր, ինքն է էր տաքանում, ինքն էլ էր
սիրում: Երկու երիտասարդ սրտեր, փոխադարձ
սիրով լցած. աւելի բնական ինչ կարող է լի-
նել: Տարբերութիւնն այն էր, որ Վիկտորը առա-
ջին անգամ չէր սիրում, որ նա ամեն տեղ սիրե-
լու արժանի կին էր գտնում: Նրան թւում էր,
որ այս անգամ աւելի էր տարւած, ամբողջապէս
կլանւած էր Սուսաննայի սիրով:

Սուսաննան առաջին անգամն էր լուրջ սի-
րահարւած: Գիմնագիտակա ժամանակ, եօթներորդ
դասարանում նա, համարեա, յափշտակւած էր մի
հրեայ գիմնագիտով: Հետեալ տարին հրեան
գնաց. ուսանելու: Նրանց յարաբերութիւնը ընդ-
հատեցաւ և հարցը դրանով էլ լուծեց: Այդ
դէպքը լուրջ չէր, աշակերտական յափշտակու-

թիւն, ուրիշ ոչինչ: Վիկտորն առաջին տղամարդն
էր, որին սիրում էր Սուսաննան: Սէրը, ըստ
սորա մի հատիկ է: Նա քիչ քիչ համոզւում էր,
որ Վիկտորը դառնալու է իր առաջին ու միակ
սէրը:

Վերջին օրերս Վիկտորը այնքան էր գրաւ-
ուել, որ, համարեա, ամեն օր ձի էր նստում, և,
առանց տանը մի բան ասելու, գնում էր Վ. քա-
ղաքը: Այդ յաճախակի այցելութիւնների պատ-
տառը Սուսաննան էր: Օրիորդը նրան միշտ դի-
մաւորում էր քնքոյ ժպիտով: Նա ծնողներից չէր
քաշւում, իր ուրախութիւնը ոչ ոքից չէր թազ-
ցնում: Հայրը յօնքերը կիսում էր, ներսից բար-
կանում, այց Ստեփան Սանամեանի պատուի հա-
մար լուծւում էր: Սուսաննայի վրայ էլ չէր բար-
կանում: Առհասարակ նա աղջիկների վերաբեր-
մամբ տարբեր վարմունք էր բանեցնում: Սուսան-
նան, նրա կարծիքով, թեթեամիտ էր, կարճ մը-
տածող, հեշտութեամբ կարող էր ըմբոստանալ իր
դէմ և անպատուաբեր արարք ցոյց տալ: Նամուսի
մասին Բագարադ Արովեանը շատ էր հոգում: Ան-
նամուս չը լինելու համար նա զգոյշ էր փոքր
դասեր վերաբերմամբ: Այս էր պատճառը, որ
ներսից այրւում էր բարկութիւնից, բայց չէր
յանդիմանում: Ուրիշ կերպ էր նայում Ելենային:
Նա խորամիտ է, խելացի, նա հօր պատիւը գետ-
նովը չի տալ, ուստի և նրան սիրում էր: Բայց
այդ սէրը չէր խանգարում, որ նրա հետ խիստ
վաբւի: Ելենայի իւրաքանչիւր անգոյշ քայլը ար-
ժանանում էր յանդիմանութեան:

Ելեան սիրում էր Նաթանին, բայց ոչ մի առիթ չէր տալիս, որ ծնողները կասկածեն այդ մասին: Նա սիրում էր շատ խոր, շատ քնքոյշ, սիրում էր լուռ, անբարբառ: Երբ վերջալուսի կամիր շողերը խաղում էին պատուհանի ապակիների վրայ, երբ անձրևի կաթիլները ձեռում էին ապակուն և կրակը չըրթ-չըրթալով այրում էր վառարանում, երբ տանը խաղաղութիւնն էր իշխում կէս գիշերին և կապոյտ լամպը պլպլում էր սեղանի վրայ,—այն ժամանակ նա լուռ, մտախոհ իր գաղտնի սիրովն էր ապրում:

Երբեմն նա կարծում էր, որ ինքը փոխադարձ սիրոյ չի արժանանալու, որ բազմաթիւ արգելքներ պիտի խանգարեն իրեն, որ հայրը չի համաձայնի իրեն տալ մի անապահով երիտասարդի: Լինում էին ըոպէներ, երբ նա լցւում էր արիութեամբ, ցանկանում էր արհամարել ամեն ինչ և լսել իր սրտի ձայնին: Բայց այդ ըոպէները թռչում էին արագութեամբ և նա իրեն դարձեալ թոյլ էր զգում: Թող ես երբէք նրանը չը լինեմ, երբէք չը զգամ նրա ոյժը իմ սրտում, բայց ես կը սիրեմ նրան, կը պաշտեմ նրան իմ հոգում, գաղտնի, մարդկանց թունաւոր աչքերից հեռու: Այս մրմունջներն էին լցնում նրա սիրտը: Մենակութեան ժամերին նա աղօթում էր:

Նաթանին պատահելիս նա աւելի լուսկեաց էր դառնում: Ասենք, Նաթանն էլ քիչ էր խօսում: Միւսները սրախօսում էին, ծիծաղում, նրանք լուռ էին: Մի անգամ այնպէս պատահեց, որ նրանք սենեակում մենակ մնացին: Երկուսի սիրտն էլ բաբախում էր, երկուսն էլ խեղդւում էին յուզումից, քիչ էր մնում, որ ճշան, բայց նրանք խօ-

սել չը կարողացան: Մի քանի վայրկեան բարձրացրին իրանց գլուխները, իրար նայեցին, հասկացան միմիանց, բայց լռեցին...

Նոյեմբերն անցաւ: Դեկտեմբերի վերջն էր, Հայլը գնացել էր Թիֆլիս ստիպողական գործերով և պիտի վերադառնար: Նրան սպասում էին տանը: Հայրը ամենից անհամբեր էր: Նա մի ինչ որ բանի մասի շատ էր մտածում, Հայկի ներկայութիւնն էլ անհրաժեշտ էր համարում:

Վիկտորը յաճախ բացակայում էր: Նա կամ Արովեսանների մօտ էր գնում, կամ մի գիւղացի երիտասարդի հետ անյայտանում էր: Այդ երիտասարդի մասին նա հետաքրքիր արկածներ էր պատմում Նաթանին: Մի օր էլ յայտնեց, որ այդ տղան սիրահարւած է մի շատ գեղեցիկ աղջկայ վրայ, իսկ աղջկայ ծնողները չեն տալիս: Այժմ իրենք ծրագրում են փախցնել նրան:

—Սակայն այդ բոլորը ի՞նչ կապ ունեն քեզ հետ,—հարցրեց Նաթանը:

Նա պատասխանեց, որ երիտասարդը իր մանկութեան ընկերն է, որ սիրահարւածին մոտրազին հասցնելը ազնիւ գործ է: Քիչ յետոյ սկսեց սքանչացած պատմել գիւղացի տղայի սիրածի գեղեցկութեան մասին: Ոգևորեց և այնտեղ հասաւ, որ գեղեցկութեան պաշտամունքին էլ մի քանի սրտառուչ բառեր նւիրեց:

—Այնպէս ես խօսում, որ կարծես դու ես նրա սիրահարը,—նկատեց Նաթանը:

—Կասկածոտ,—բացադանչեց նա, սակայն

խկոյն շարունակեց խօսքը, աւելացնելով, որ ինքը ընդունակ է սիրահարել ամեն մի գեղեցկութեան վրայ:

Սօսակցութիւնը այդպէս վերջացաւ: Երկու օրից յետոյ նրանք մի ուրիշ խօսակցութիւն ունեցան: Պատճառը Նաթանի նոր գրքոյկն էր, որ նա նախքան տպագրելու ուղարկելը տւել էր Վիկտորին կարդալու: Գրքոյկը կրում էր «Կրօնն ու եկեղեցին և ինտելիգենցիան» վերնագիրը: Վիկտորը նախ յայտնեց, որ ինքը շատ է հաւանում նրա հրապարակախօսական թափը, տաք լեզուն ու կրակոտ ոճը, որ համաձայն է եկեղեցու ու հոգևորականութեան վերաբերմամբ նրա ասածներին, բայց հակառակ է կրօնի նշանակութեան մասին արծարծած մտքերին:

— Իսկ ինտելիգենցիային վերաբերող գլուխը — աւելացրեց նա — ուղղակի անարդարութիւն է: Դու նրան մեղադրում ես ժողովրդին չը հասկանալու մէջ, համարում ես մոլորւած, դու բէակցիային ես ծառայութիւն մատուցանում...

— Բէակցիային հանգիստ թող, մի րոպէ աղատւիր շաբլոն մտածելակերպից և խօստովանիր, որ ամեն ինտելիգենտ իր հոգու մասնիկները կը գտնի այնտեղ նկարագրւած, դու էլ քո պատկերն ես տեսել այնտեղ, ու այդ պատճառով քեզ դուր չի եկել այն...

— Նաթան, — գոռաց Վիկտորը, — մի մոռանալ քեզ:

Ի պատասխան Նաթանը ծիծաղեց: Վիկտորը զայրացած դուռը ամուր խփեց ու դուրս եկաւ սենեակից: Երեկոյն նրանք արդէն հաշտւել էին:

Հայլը եկաւ: Ստեփան Սանամեանը նրա հետ առանձնանում էր և երկար խօսում: Մինչ այդ եկաւ դեկտեմբերի քսանինգը: Այդ օրը Սանամեանի ծննդեան և անւանակոչութեան տօնն էր: Աբովհանները ամբողջ ընտանիքով հիւր էին եկել: Ծաշից յետոյ մեղմիկ ձիւն էր գալիս, եղանակը մեղմ էր: Ստեփան Սանամեանի պատէրով մի քանի սահնակներ փողոցում սպասում էին: Պիտի գնային զբօսանքի: Նոյնիսկ պառաւ տիրուհին ու Աննան փաթաթեցին տաք շուպկաների մէջ ու սահնակ նստեցին:

Վիկտորը մի բան փսփսաց Սուսանայի աւանջին: Նրանք շտապով մօտեցան առաջին սահնակին, նստեցին, հրամայեցին արագ քշել: Քիչ յետոյ Վիկտորը կառապանին պատէրից ճանապարհը փոխել: Նրանք հեռացան միւսներից: Զիւնի կաթիլները թափւում էին հա, թափւում: Երկինքը համատարած ամպ էր, ոչ մի տեղից կապոյտի կտոր չէր երևում: Սար ու ձոր սպիտակ էին, ծառերն էլ ձիւնի շապիկ էին հագել: Սուսանան կարմրել էր: Նա ձիւնը ճմուռ մէջ էր ձեռքում և խոնաւ ավով երեսը շփում: Վիկտորը սեղմեց նրա ձեռքը: Սուսանան շփոթեց և շշուկով ասաց.

— Զգոյշ, կառապանը կը տեսնի:

— Ոչինչ, — դողդողացող շրթերով ասաց Վիկտորը և աւելի ամուր սեղմեց:

— Յետ դռնանք, — ասաց օրիորդը:

Այդ նրա համար մի աստածային միտք էր: Վիկտորը կառապանին հրամայեց յետ դռնալ մի ուրիշ ճանապարհով: Պատէրը կատարեց: Տասը բոպէից յետոյ նրանք տանն էին: Վիկտորը բռնեց

օրիորդի ձեռքից և, համարեա, գրկած ներս տա-
րաւ իր սենեակը:

—Դու իմն ես,—ասում էր Վիկտորը,—հոգու
շուշանը, թող համբուրեմ...

Եւ համբուրում էր բազմաթիւ անգամ:

—Ա՛խ, թուլանում եմ... հալւում եմ,—ասում
էր Սուսանան:

Եւ Վիկտորը գրկեց նրան, փաթաթեց իր
բազուկների մէջ: Նրա կրակոող շրթունքները
համբուրում էին անդադար: Սուսանան զգաց,
որ իր ոյժերը թուլացան. ընկաւ մահճակալի վրայ,
ապա մի ծանրութիւն զգաց իր կրծքի վրայ. բո-
լորովին կորցրեց իրան, գլուխը տաքացաւ աչ-
քերը խփեց: Իւրաքանչիւր համոյրի հետ ջերմի
մի ուժեղ հոսանք էր անցնում նրա մարմնով: Այդ-
հարբած դրութեան մէջ նա հասկացաւ, որ իր
սիրտը մինչև այդ անծանօթ մի զգացում էլ աղ-
դեց, մի սոսկալի զգացում, որ սկզբում նրան
ուժգին ցնցում պատճառեց, ապա հաճոյք, յետոյ
մի ներքին ցաւ: Մի քանի րոպէից յետոյ նրա
հոգում ծննեց յանցանքի գիտակցութեան առաջին
կայծը, ուշքը վրայ եկաւ, աչքերը բաց արեց ու
նայեց Վիկտորին: Սա էլ էր հարբած, թմրած ու
ու կարծես դեռ չէր հասկանում իր արածը: Նրա
աչքերում փայլում էր բաւականութեան զգա-
ցումը:

սոսկաց ու հեկեկաց: Բայց նրա մէջ կենդանի էր
այն հաւատը, թէ Վիկտորը սիրում է իրան: Այդ
համոզմունքը նրան յենարան էր:

Այդ միևնոյն ժամին Վիկտորը մտաւ Նա-
թանի սենեակը զրոյց անելու: Նա չը մոռացաւ
պատմել և նոյն օրւայ իր յաղթութեան մասին:
Նաթանը զարմանքից սառեց, մի քանի րոպէ
լուռ նայեց նրան և ասաց. «մենք իրարից շատ
ենք տարբերում»:

Երեկոյան, երբ իւրաքանչիւր քօ գնաց քնե-
լու, Սուսանան լամպը հանգցրեց, մտաւ անկո-
ղին: Խաւարի մէջ վերյիշելով անցածը նա նորից

անգամ նրան վճռականապես յայտնեց, թէ ինքը հաւատացած է, որ մի տարուց աւելի չի ապրի, արցունքոտ աչքերով աղերսեց նրան՝ ամուսնանալ:

— Պսակիր, գաւազ, մի կարմիրդ կապեմ, մի համբուրեմ թագ ու պսակդ, նոր մեռնեմ: Մայրդ աչքը վրադ մեռաւ, գոնէ ես փափակիս հասնեմ...

Հայկը մի քանի րոպէ հօրը պատասխանել չը կարողացաւ: Այդ լուսթեան ժամանակ նա զբաղւած էր իր համար մի կարևոր հարցով: Վերջին տարիներս նա կապել էր մի ուսւ կնոջ հետ: Բայց քիչ-քիչ յափշտակութեանը տեղի էր տւել մի այնպիսի անտարբերութիւն, որից ատելութիւն էր բուրում: Մակայն նա մի բաւական խոշոր գումարի մուրհակ էր տւել այդ կնոջը: Այս մասին էր նրա մտատանջութիւնը: Երբ հայրը հարցը կտրուկ դրեց, նա իսկոյն յիշեց իր երիտասարդութեան այդ գործը:

— Հայրիկ, սիրելի հայրիկ, պատրաստ եմ կատարել քո կամքը, միայն մի խնդիր ունեմ, աղաչում եմ քիչ սպասել, տալ խնդրածս, այնուհետև ինչպէս կամենաս:

— Պատրաստ եմ, որդիս, պատրաստ եմ... Դէ, արի, արի համբուրեմ: Դու միշտ էլ հնազանդ գաւակ ես եղել, նման չես ուրիշ երիտասարդների: Դեռ փոքրիկ հասակիցդ ծնողներիդ առաջ խոնարհում էիր, ծնողագէտ գաւազս, հայրիկը ինչպէս կը մերժի քո խնդիրը: Դու երբէք, երբէք ծուռ ճանապարհով չես գնացել, վատ բան չես խնդրել... Արի համբուրեմ:

Եւ Հայկը մօտեցաւ հօրը, Սանամեանը

համբուրեց նրան, ծերուկի ձեռքերը դողում էին:

— Մակայն, հայրիկ, այս անգամ խելօք որդիդ ծուռ ճանապարհի համար է խնդրում:

Հայրը մի քանի վայրկեան այլայլւած հայեացքով որդուն նայեց: Նրա դէմքը զարմանք ու հարցում էր արտայայտում: Հայկը չը կարողացաւ տանել այդ հայեացքը, գլուխը քարշ արեց ու առաց:

— Ներիր, հայրիկ, ներիր իմ երիտասարդութեան յանցանքները:

— Հա, հասկանում եմ. հարկաւոր չէր, որդիս, չէ, չէ, հարկաւոր չէր. բայց ներում եմ, հա, էլ չը լինի, իհարկէ չի լինի...

Մի շարաթից յետոյ Հայկը նորից թիֆլիս գնաց: Երբ նա վերադարձաւ, խոչընդոտը չքացել էր: Նա այժմ ամբողջովին զբաղւած էր պսակելու հարցով: Ելնեան նրան ըստ ամենայնի դուր էր գալիս: Նա գիտէր նաև, որ Աբովեանը որդի չունի, աղջիկները նրա ժառանգներն էին:

Նախանձ անհանգիստ էր: Նրա աշխատանքներն էլ դանդաղութեամբ էին առաջ գնում: Պատուհանի առաջ կանգնած՝ նայում էր գետին, որ ժայռերի ոտքերի առաջ սողալով գնում էր: Գարնան հրդեհոտ վերջալոյսն էլ քիչ-քիչ մա-

բում, գունատում էր: Դիմացի սարի վրայ ձիւնն
չէր երևում այլևս: Նաթանը մի վշտոտ կարօտ
էր զգում:

Դուռը բացւեց, և ներս մտաւ ծառան: Նա
մի սև պայուսակ դրեց սեղանի վրայ ու դուրս
գնաց:

—Պօստը բերեցիր,—ասաց Նաթանը՝ դառ-
նալով դէպի նա: Ապա բացաւ պայուսակը:
Ինքը երկու նամակ ունէր, ֆուգաձևերը Վիկտոր-
ին էին: Նաթանը նախ նամակները կարդաց:
Առաջինը ուսանող ընկերներից մէկն էր գրել,
միւսը Թիֆլիսի մի գրավաճառ: Ընկերը գրում
էր, որ ուսանողական շրջաններում մեծ հետա-
քըրքըութեամբ են կարդում նրա գրքոյկները: Իսկ
գրավաճառը յայտնում էր, որ գրքոյկների վա-
ճառքը յաջող է, սպասում են երրորդ մասին:

Նամակներից յետոյ նա դարձաւ լրագրերին:
Նախ բաց արեց «Մունետիկը»: Շտապով շուռէ
շուռ տւեց: «Երկու գրքոյկ» ընկաւ նրա աչքին.
կարդաց: Յօդաձագիրը բուռն թափով յարձակ-
ւում էր հեղինակի վրայ՝ անւանելով ազգութաց,
եկեղեցի քանդող, անբարոյական քարոզիչ: Նա-
թանը յօդաձը վերջացրեց ներքին դառը յու-
զումով: Առաւ միւսը, որ «Բանւոր» էր կոչւում:
Բանասիրականի բաժնում կարդաց «Նոր քարո-
զիչը» վերտառութեամբ յօդաձը: Քննադատը
զայրացկոտ եղանակով վեր էր լուծում գրքոյկնե-
րը և գտնում, որ հեղինակը ինդիուդուալիստ է,
միստիկ, նիշչէիստ, ուրեմն և բէակցիոն աճն է:
Նաթանն այդ էլ ծալեց: Երրորդ թերթի՝ «Մի-
ջօրէականի», քննադատը իր յօդաձին «Ուշացած

ճշմարտութիւնը» անունն էր տւել: Սա էլ սկսել
էր Քրիստոսից և վերջացրել Տօւլտոյով:

Նաթանը կարդալուց յետոյ՝ արմունկները
յենեց սեղանին ու գլուխը ձեռքերի մէջ առաւ:
Ոչ ոք իսկութիւնը չի հասկացել, մտածեց նա:
Մի առ ժամանակ նա յօդաձների ազդեցութեան
տակ էր: Ապա նրանց տպաւորութիւնը չբացաւ:
Նրան թւաց, որ իր հոգում մի դատարկ անդունդ
կայ: Նրա մէջ ծնւել էր մի բուռն պահանջ, լցնել
այդ անդունդը, լցնել քաղցը հայեացքով, հրեշ-
տակային ժպիտներով: Նա իրան մենակ էր ըղ-
զում, մեն-մենակ: Վիկտորը տարւել էր իր զգա-
ցումներով, Հայկ նրան ընկեր չէր կարող լինել:
Նրանք բարեկամներ էին, յարգող, քաղաքավարի
բարեկամներ: Մայրը նրան սիրում էր անսահման,
բայց մօր սէրը բաւական չէր նրա հոգու ան-
դունդը լցնելու համար: Նա զգում էր, որ Ե-
լենան, միայն Ելենան կարող է փրկել իրեն
սպանիչ մենակութիւնից: Նա վեր կացաւ տեղից:
Սենեակը մթնել էր: Նա մօտեցաւ պատուհանին:
Կաթնագոյն լուսինը անդրադարձել էր գետի մէջ:
Լուռ էր ամեն ինչ: Ապակու աղօտ թափանցիկու-
թեան միջից նա աչքերը ժայռերին, գետին ու
սարին յառած՝ մտածում էր Ելենայի մաղին:
«Սիրում եմ», կրկնում էին նրան շրթունքները
տենդոտ ու ջղային: Ծառան ներս մտաւ, վառեց
լամպը ու դուրս գնաց: Նաթանը շուռ եկաւ,
ձեռքերը դարդոտ շարժումով բարձրացրեց, իրար
փաթաթեց գլխի վրայ և սկսեց բայել յետ ու
առաջ: Նա ամբողջութեամբ զգացմունք էր դար-
ձել և ընկել ինքնամոռացութեան մէջ: Սիրտը,
քիչ էր ֆուռ, զարկերով ջարդի կուրծքը և դուրս

Թռչի: Միայն նա կը փրկի ինձ այս վշտից, մաշող մենակութիւնից, իր աստածային շրթունքներով կըհպի ինձ և կը լցնի հոգուս անդունդը բաւականութեամբ, անցնում էր նրա գլխով: Սակայն լինչպէս: Ինքը չի կարողանում ոտի տակ տալ ամեն ինչ և գնալ, բռնել նրա թւից ու ասել աշխարհին. սա իմն է, և ոչ ոք չի կարող ձեռք տալ սրան: Իսկ ելե՛նան. նա աւելի ևս ոյժ չունի: Ձէ, չէ, հարկաւոր է կտրուկ լինել: Պէտք է յայտնել վճռապէս, որ ես սիրում եմ նրան, ու եթէ նա էլ սիրում է, էլ ոչ ոք խանգարել չի կարող...

Նա բաց արեց սեղանի արկղիկը, մի թերթ նամակի թուղթ հանեց և սկսեց գրել:

Սիրելի Ելենա.

Թոյլ տուր քեզ սիրելի անւանել և եղակի խօսել քեզ հետ: Ես քեզ սիրում եմ: Այս մի հատիկ խօսքը բաւական է, որ հասկանաս, որ դու ինձ համար աշխարհի վրայ ամենաթանկագին էական ես: Ես քեզ սիրում եմ և իմ սէրը աւելի քնքոյշ է, քան աղաւնու գուրգուրանքը, աւելի վճիռ, քան արցունքի կաթիլը: Դու իմ հոգու ջահն ես, եթէ չըլինի նրա լոյսը, ես կըհանգչեմ: Ես ամբողջովին քեզնով եմ ապրում, դու իմ սրտի բովանդակութիւնն ես: Դու պատկերը դրօշմել է հոգումս, ես կեանք ունեմ, որովհետեւ այդ պատկերը կրում եմ իմ մէջ, եթէ մի վայրկեան հանեն այդ իմ սրտից, սա կը պատուի կարօտից: Իմ սիրտը իբրեւ մի կարապ լողում է քո սիրոյ վճիռ աղբիւրի մէջ: Ելենա, սիրի՛ր ինձ, որպէսզի ես չերգեմ կարապի երգը: Ուզում եմ շատ բաներ գրել, բայց չեմ կարողանում, յուզումից դու-

դում եմ, պատկերները խառնում են գլխումս: Դու ինձ համար աստածային սրբութիւն ես, խոնարհած այդ սրբութեան առջ համբուրում եմ ձեռքդ, միմիայն ձեռքդ: Առայժմ այդ էլ բաւական է:

Նաթան

19...

Նամակը ծրարեց ու ծառայի ձեռքով պօսա՛նուղարկեց:

II

Գարունն եկաւ իր բոլոր հետեորդներով. ձիւնը վերջացաւ, արտերը կանաչեցին: Կապոյտ մանուշակը բարձրացրեց իր համեստ գլուխը ու սկսեց ժպտալ ժիր մանուկներին:

Վիկտորը օրերն անցնում էր վերին աստիճանի յուզած: Նրա հոգին նոր դեգերումների մէջ էր ընկել: Այժմ, Սուսաննան նրան սիրում էր անսահման, Վիկտորը նրան տեսնելիս լցւում էր կրակով: Սակայն սրա հոգում նոր տեսակի յոյզեր էին արթնանում: Երբեմն թւում էր, որ Սուսանն այլ ևս չի կարողանում բաւականացնել նրա այրող սրտին: Երբ նա մենակ էր մնում ու անձնատուր լինում իր սրտին, կլանում կանացի գեղեցկութեան հաճոյքով, Սուսաննայի պատկերի առաջ քիչ-քիչ կանգնում էր Ելենայի դէմքը: Ելենան իր լուսկեցութեամբ, խորհրդաւոր զաղտնապահութեամբ, գուցէ և հպարտութեամբ սկսել էր գրգռել Վիկտորին: Երբեմն սա լցւում էր անչափ ցանկութեամբ՝ բռնել Ելենային ամուր բազուկներով, նրա սրտից դուրս-

հանել գրգռիչ խորհրդաւորութիւնը և նրա սև աչքերը համբուրել, անթիւ անգամ համբուրել: Քանի անցնում էին օրերը, այնքան Ելենան Վիկտորի հոգում մէծանում էր ու աղօտացնում Սուսաննայի պատկերը: Երբեմն էլ Վիկտորը աշխատում էր սառը լինել, մտքերը կենտրոնացնել Սուսաննայի վրայ: Ահա քանի ամիս է, որ նրա հետ մօտ յարաբերութեան մէջ են, քանի անգամ են սրտերնին բաց արել, յուզւել, համբուրել, երդւել... Մտածում էր նա, բայց հէնց որ գնում էր Արովհաննների մօտ, աչքը գցում էր Ելենայի դէմքին, նրա մէջ նորից ծնւում էր հզօր կիրքը, որ նրա սիրտը քաշում էր դէպի Ելենան...

Իսկ Նաթանը, հարցրեց նա մի անգամ ինքն իրեն: Կարծես, սրտում մի ծակոց զգաց: Իր բարեկամը, մանկութեան ընկերը սիրում է Ելենային, այո, սիրում է, թէև չի խոստովանում: Չէ որ նա կը դժբախտանայ: Բայց այս միտքն էլ դադարեց տանջող դառնալուց: Մի այցելութիւն, մի հանդիպում, կանացի աչքերի մի հայեացք բաւական էր, որ նա ամեն ինչ գոհաբերէր իր զգացմունքներին: Չէ, ես Ելենային սիրում եմ, նրա սև աչքերը պիտի փայլեն հէնց մի աչքերին կը պաճ, նրա ալ շրթունքները պիտի անվերջ համբուրեմ, և նա պիտի դողդողայ իմ գրկում, պիտի փալւի վզովս ու հեկեկալով սէր խոստովանի: Այս եթէ այլ կերպ լինի, ինքը դիմանալ չի կարող, կը խելագարւի: Եւ նա յաճախ ժամերով մօն էր գալիս իր սենեակում տարւած այս մըտքերով:

Վիկտորի աչքից չէր խուսափում, որ հայրը ինչ որ գաղտնի խօսակցութիւններ է ունենում

Հայկի հետ: Նա գլխի էր ընկնում, թէ բան ինչ է, գիտէր, որ հայրը ցանկանում է Հայկին ամուսնացնել, և որ Հայկն էլ այդ մտքից հեռու չէր: Հօր ակնարկներից հասկացել էր, որ նա Արովհանի աղջիկներին հաւան է, Հայկի հայեացքներն էլ յայտնի էին իրան: Արովհանի աղջիկները իրանց բաւական հարուստ օժիտով նրան գրաւել կարող էին: Մի առ ժամանկ նրան զբաղեցնում էր այն սիրտը, թէ որին կը նտրեն նրանք: Ի վերջոյ եկաւ այն եզրակացութեան, որ հայրը Սուսաննային հաւանել չի կարող, Ելենան կը լինի նրա ուզածը: Սակայն Վիկտորը կուզէր, որ երկուսից ոչ մէկը Հայկին չը համարէ: Նրա սիրտը բողբոջում էր, մի ուժեղ խանդ բռնում էր նրան: Թւում էր, երբ նրանցից մէկն ու մէկին տեսնի եղբօր գրկում, ինքը կը տրաքւի ցասման զգացումից:

Արդեօք Ելենան սիրում է Նաթանին: Այս հարցն էլ տւեց նա մի անգամ իրեն, ոչ մի փաստ, ոչ մի նշան այդ չեն ապացուցանում: Ուրեմն նա ոչ ոքի չի սիրում, աւելի լաւ: Սակայն հարկաւոր է վճռական քայլեր անել:

Մի անգամ պատահեց, որ Վիկտորը երեք օր փակւեց իր սենեակում: Անդադար քայլում էր յետ ու առաջ և մտածում: Նոյնիսկ հայրը անհանգստացաւ, խնդրեց որդուն, բաց անի դուռը: Հայրը երկար նստեց մօտին, խնդրեց, աղաչեց, բայց ոչինչ իմանալ չը կարողացաւ: Հօր հարցին նա պատասխանում էր, որ ինքը առողջ է, ոչինչ չը կայ, ընկերներին նամակ է ստացել, այդ մասին է մտածում:

Որ նա նամակներ էր ստանում, այն էլ խիստ

յանդիմանական նամակներ, այդ ճիշտ էր: Ընկերները նրան մեղադրում էին սկզբունքների դաւաճանութեան մէջ: Բացի այդ Նաթանի գլխաւորներից մէկում հետաքրքրական ակնարկներ կային Պետերբուրգի ուսանողութեան մասին: Ընկերները փաստերի մատակարարութիւնը վերակրում էին Վիկտորին:

Բայց Վիկտորի յուզած դրութեան պատճառը այդ չէր: Երեք օր առաջ նա Արուսեանների տանն էր: Օրիորդները մենակ էին, ծնողները բացակայում էին: Ելնան երկար ժամանակ չէր երևում, Վիկտորը իբրև թէ զբաղւած էր Սուսանայով, ներքուստ անհամբերութեամբ սպասում էր Ելնային: Սուսանան նկատում էր, որ Վիկտորը մի տեսակ սառն է դէպի ինքը, որ նա մի զաղտնիք ունի:

—Անհանգիստ ես երևում, ի՞նչ է պատահել,
—հարցրեց նա:

—Ոչինչ, բիշ յոգնած եմ, գլուխս ցաւում է,—պատասխանեց Վիկտորը:

Նախաճաշին Ելնան եկաւ սեղանատուն և անտարբեր բարեկեց նրան: Վիկտորի դէմքով մի կարմիր հոսանք անցաւ: Նա աշխատում էր անտարբեր երևալ, որ Սուսանան չը նկատի: Բայց նա երկար չը համբերեց և իբրև թէ յանկարծակի սեղանի տակից ոտքով կամացուկ խփեց Ելնայի ոտքին: Ելնան պատահմունք ընդունեց, բայց երբ հարածը կրկնեց, նա հասկացաւ, որ Վիկտորը դիտմամբ է անում, շտապեց սուրճի բաժակը դադարեցնել ու դուրս գնալ:

Երբ Սուսանան դիպածով դուրս գնաց, Վիկտորը չը համբերեց: Ներքին թափը նրան

տարաւ Ելնայի սենեակը: Ելնան կանգնած էր պատուհանի առաջ և նայում էր պարտիզին: Բարակ արծրե էր եկել: Արևի ճառագայթները ամպերի արանքից թոյլ-թոյլ տաքացնում էին նորաբոյս կանաչների դալար գլխիկները ու ծառերի կիսաբաց կոկոնները: Ելնան դարձան հետ աւելի էր տարւել իր սիրով: Երբ Վիկտորը ներս մտաւ, նա շուռ եկաւ ու անտարբեր դէմք ընդունեց: Վիկտորը նրան տեսելուն պէս յափշտակեց, նա նոյնիսկ մի քանի քայլ արաւ դէպի օրիորդը, սակայն, երբ վերջինս իւր քիչ վախեցած աչքերը բարձրացրեց, նա կանգ առաւ, կարծես, հմայւած: Մի քանի վայրկեան չը գիտէր, ինչ ասել: Ապա բարձրացրեց իր յաղթանակների սովոր աչքերը և կրակոտ հայեացքով նայեց օրիորդին: Ելնան սոսկաց այդ հայեացքից, քիչ մնաց, սարսափի ճիշ արձակէր, բայց կարողացաւ ոյժերը հաւաքել և անցնել հետևեալ սենեակը:

—Մի փախչէք, ես ոչինչ վատ բան չեմ անի, ես ձեզ սիրում եմ,—բացագանչեց Վիկտորը: Բայց ուշ էր: Նրա հայեացքը մնաց փակւած դռան վրայ: Նա մնաց շփոթւած, մի քանի քայլ յետ-յետ եկաւ և մէջքը դէմ տաւ պատին ու մոռացաւ ամեն ինչ: Սուսանան այդպէս շփոթւած գտաւ նրան:

—Ի՞նչ պատահեց քեզ,—հարցրեց նրան և պատասխան չստացաւ: Նա բռնեց Վիկտորի ձեռքից, շատ տաք էր: Մի քանի բոպէից յետոյ նրանք նստած էին Սուսանայի սենեակում: Օրիորդը իրան վատ էր զգում, մի սոսկալի կասկած էր ծագել նրա մէջ:

—Վիկտոր, ասա, ինչո՞ւ ես այդպէս, հիւանդացանք:

—Ոչինչ, ինձ մենակ թող, մենակ: Եւ նրանք լռեցին: Երկուսն էլ մտածում էին: Իսկ Ելենան, անցաւ Սուսանայի մըտքով: Նա վեր կացաւ և մտաւ Ելենայի ննջարանը: Ելենան ընկած էր մահճակալի վրայ այլայլած դէմքով: Այլևս գաղտնիք չը կար, Սուսանան հասկացաւ, կասկածները չը կար: Նա զգաց, որ շուրջը ամեն ինչ մըթնեց, խաւարը պատեց աչքերին, գլուխը պտտեց, նա մի սիրտ մաշող ճիշտ արձակեց ու ընկաւ յատակի վրայ:

Վիկտորը լսեց այդ ճիշտ, սթափեց, վեր կացաւ տեղից: Նա հասկացաւ ճշի պատճառը, մէկ կամեցաւ գնալ այն դռնով, որով Սուսանան էր գնացել, գնալ, գտնել նրան, ընկնել նրա ոտքերը, ներուժն խնդրել, բայց մտածածը իրականացնել չը կարողացաւ: Նա դուրս եկաւ փողոց, նստեց առաջին պատահած կառքը և հրամայեց քշել իրանց գիւղը:

Երկինքն էլ ամպում էր, քիչ-քիչ քաղաքը կորաւ մառախուղի մէջ: Զիբը հաղիւ էին քաշում, բամբին ու անձրեւը սկսեցին խանդարել նրանց:

Ահա թէ ինչու էր Վիկտորը փակել:

Երեք օր մտքերն ու յոյզերը նրան փորձութեան ենթարկեցին: Երեք օրից յետոյ նա իրան թեթևացած էր զգում: Սուսանան այլևս գոյութիւն չունէր նրա համար: Շատերն են նրան տանջել ու յուզել, շատերը համբուրել, գգել, ապա մոռացել: Սուսանան մտաւ նրանց շար-

քը: Այժմ նրա համար հրապուրանքի առարկայ էր Ելենան, որին տիրելու համար նա պատրաստում էր նոր կռիւ:

III

Սուսանան հիւանդ է, Սուսանան այրում է: Բժիշկը յուսադրում է ծնողներին, որոնք չը գիտէին նրա հիւանդութեան գաղտնիքը: Ելենան նստում է քրոջ կողքին ու մտածում, թէ արդեօք քոյրը իրան է մեղադրում տանջանքների համար: Այդ միտքը կտրատում է նրա սիրտը, սակայն նա քրոջը ոչինչ հարցնել չի կարողանում, որովհետև հիւանդը գիտակցութիւնը կորցրել էր, հարցերին չէր պատասխանում, միայն զառանցում էր:

Ծնողները շատ բան չէին հասկանում նրա զառանցանքներից, որովհետև նա մտքերն ու անունները խառնում էր, նախադասութիւնները թողնում էր կիսատ: Չէ, չէ, քոյրս, հանգստացիր, ես նրան չեմ սիրում, դու գիտես, որ նա ինձ դուր չը եկաւ առաջին օրւանից, կրկնում էր Ելենան մտքում, և այդ լուռ խօսքերը նրան հանգըստացնում էին:

Ստեփան Սանամեանը մի քանի անգամ քրոջ հետ հիւանդին տեսութեան եկաւ: Նա տխրում էր, որովհետև հիւանդութիւնը խանգարում էր Հայկի նշանադրութիւնը: Նա արդէն վերջնականապէս որդուցը խոստում էր ստացել: Հայկը հաւանում էր Ելենային:

Հիւանդութեան ճգնաժամը անցաւ, և Սուսանան սկսեց քիչ-քիչ առողջանալ: Սակայն անյաջող սէրը վշտի մի կնիք էր դրել նրա դէմքին:

Երբ նա բաւական կազգուրեց, մի անգամ Ելենան ասաց.

—Սուսաննա, դու ի՞նչ էլ ես մեղադրում:

—Ո՛չ, պատասխանեց նա:

Այս կարճ պատասխանը Ելենայի սիրտը հանգստացրեց: Այն միտքը, որ քոյրը իրան իր տանջանքի պատճառ չի համարում, նրան վերին աստիճանի ուրախացրեց:

—Սուսաննա, դու նրան դարձեալ սիրում ես:

—Այո, — եղաւ պատասխանը. — Ես նրան միշտ կը սիրեմ, բայց նրան այդ այլեւ չեմ ասի. ես նրա եթէ տեսնեմ, նորից կը հիւանդանամ, բայց նրան սիրում եմ:

—Ձե՞ որ նա յանցաւոր է քո առաջ:

—Յանցաւորներին էլ կարելի է սիրել:

Երկուսն էլ լռեցին:

—Ելենա:

—Ի՞նչ է, Սուսաննա:

—Իսկ եթէ նա քեզ է սիրում:

—Ես նրան չեմ սիրում:

—Այդ գիտեմ. իսկ եթէ նա քեզ սիրում է:

—Կասեմ, որ նա պարտաւոր է քեզ սիրել:

Նորից լռեցին, մտածում էին:

—Ելենա:

—Ի՞նչ է:

—Դու ո՞ւմ ես սիրում:

—Ո՛չ ոքի:

—Կեղծում ես:

—Ելենան չը պատասխանեց: Դարձեալ լռեցին և երկար ժամանակ իրար երեսի էին նստում:

—Ելենա:

—Ի՞նչ է:

—Հայրիկը գիտէ:

—Ո՛չ:

—Մայրիկը:

—Ո՛չ:

—Այդ լաւ է:

Դարձեալ լռեցին: Վերջալոյսի շողերը խաղում էին պատուհանի ապակիների վրայ: Դուրսը խաղաղութիւն էր թագաւորում. պարտիզի ծառերը հանգիստ էին: Մեղմիկ գեփիւռն անգամ չէր պտուտ տերեւների երեսին: Լուռ խաղաղութեան մէջ օրիորդները շարունակում էին մտածել՝ Սուսաննան իր անցեալ, իսկ Ելենան ապագայ սիրոյ մասին:

IV

Նաթանի նամակն ստանալու օրը Ելենան մենակ էր: Ծնողները գնացել էին իրանց հիւանդ բարեկամին այցելութեան: Սուսաննան հիւր էր գնացել ընկերուհու մօտ: Այն ժամանակ նա դեռ չէր հիւանդացել:

Երբ ցրիչը նամակը բերեց, Ելենան կանգնած էր դռան առաջ: Դեռ նամակը չստացած նրա սիրտը սկսեց բաբախել: Նա իսկոյն չը պատեց ծրարը, այլ մի քիչ կանգնեց անորոշ զրութեան մէջ, յետոյ շտապով գնացնջարանը: Սանամիսանների տանը եղած ժամերին նա ուշադրութեամբ դիտել է Նաթանի ձեռագիրը, ուստի հասցէից ճանաչւեց, թէ ով է գրողը: Կարծես նա վաղուց էր սպասում այդ նամակին. նա հասկանում էր, որ

իրանք դէմ առ դէմ խօսելու ոյժ չեն ունենայ, ուստի պիտի նամակով սկսել: Այս պատճառով էլ սպասում էր:

Նա նամակը բանալ չէր կարողանում. ձեռքերը դողում էին: Առաջին անգամ կարդալիս նա ոչինչ չը հասկացաւ: Ամբողջ նամակը նրա համար մի ջերմութեան աղբիւր էր, դուրեկան ու հարբեցնող ջերմութեան: Նա իսկապէս հարբեց: Մի անուշ ու շրմեցնող հոսանք սրտից անցնում էր դէպի մարմնի բոլոր մասերը, մանաւանդ դէպի այտերը, որոնք վառւում էին սրտի կրակից: Նա երկրորդ անգամ կարդաց նամակը, այս անգամ ծանր ու բառ առ բառ կարդաց: Ո՛հ, նա սիրում է ինձ, նրա սիրտը բաբախում է իմ սիրոյ մէջ. ես նրա սրտի ջահն եմ. նրա հոգու սպիտակ թևերը փարում են ինձ, ո՛հ, երջանկութիւն: Նա երրորդ անգամ կարդաց, ապա նամակը համբուրեց, կրծքին սեղմեց, նորից համբուրեց:

Նա իմ հոգու բաղէն է, որ ճախրում է եթերում, նա սպիտակ կարապ է, որ լողում է սրտիս վճիռով կիրանում: Նա հզօր է անսահման, նա անյաղթ է ընդ միշտ: Նա կը գայ, կը տանի ինձ, կազատի բոլոր շղթաներից: Ես նրանն եմ, նրանն եմ յաւիտեան: Ձեռք վախճնում, տէր ունեմ, ընկեր ունեմ. բաւական է, որ կանչեմ, նա կը գայ, իմ բաղէն կը գայ, կը տանի իմ հոգին դէպի վեր, դէպի վեր, դէպի անսահման ազատութիւնը... կը փարւեմ նրան, կը ձուլւեմ նրա հոգում, նրա մօտ կը մոռանամ ամեն ինչ, և թախիծը և վիշտը... նա կը գայ, իմ բաղէն կը գայ...

Դռները փակւած չը մնացին: Բախտը յաջողեցրեց, և նրանք մի անգամ խօսեցին իրար հետ իրանց սիրոյ մասին: Դէպքը պատահեց Սուսանայի հիւանդութեան ժամանակ, երբ ճգնաժամն անցել էր: Սանամիանները բոլորն եկել էին այս անգամ: Թէ ինչպէս պատահեց, որ Նաթանն ու Ելենան մենակ հանդիպեցին պարտիզում, այդ իրանք էլ բացատրել չեն կարող: Լսեցին սրտերի ձայնին, ընազդաբար, առանց մտածելու, զգացմունքի հոսանքով պատահեցին իրար: Գարնան արեւ ծակում էր գրգռած, կանաչները սիրտ առած դուրս էին գալիս հողի տակից: Նրանք սկզբում չը գիտէին, ինչպէս սկսեն և ինչ ասեն. լուռ էին, իրար էին նայում անվստահ հայեացքով...

— Ի՞նչ զեղեցիկ մանուշակ է, — յանկարծ ընդհատեց լուռութիւնը Ելենան:

— Այո, գեղեցիկ է, բայց ոչ քո աչքերի պէս, — ասաց Նաթանը, բայց իր ձայնից քաշեց, քիչ կարմրեց ու սկսեց իր նոր ծլած բեխերի հետ խաղալ:

Ելենան քնքոյշ ժպիտով նրան նայեց: Նրանք լռեցին: Գնում էին դէպի պարտիզի խորքը: Մի անգամ Ելենան յետ նայեց: Նրան թւաց, որ իրանց հետում են. նա սաստիկ վախեցաւ, երբ յիշեց հօրը: Բայց չը կարողացաւ մտքերը հաւաքել, կամ յետ դառնալ. այլ շարունակեց դէպի առաջ գնալ: Երկուսն էլ ներքուստ յուզւած էին, զգում էին, որ իրանք կապում են իրար հետ: Հասան մի առւի թմբի:

— Նստե՛նք այստեղ, ասաց Ելենան:

—Նստե՛նք,—կրկնեց Նաթանը։ Նրանք նըստեցին։

—Ի՞նչ կարմիր արե է, ասաց Ելենան։

—Այո, շատ լաւ արե է։

Նորից լռեցին, սրտերն էին խօսում։

—Ելենա,—թոյլ ու ամաչկոտ ձայնով կանչեց Նաթանը։ Ելենան նրան նայեց։—Ելենա, սիրում ես ինձ։

—Այո,—ասաց Ելենան առանց մտածելու։ Նրան այտերը շիկնեցին, իսկ սիրտը սկսեց աւելի արագ բաբախել։

—Ինչո՞ւ նամակիս չը պատասխանեցիր։

—Զը գիտեմ։

Նրանք դարձեալ լռեցին. ապա վեր կացան ու սկսեցին նորից առաջ գնալ հեռու, ծառերի մէջ։ Ելենան բռնեց Նաթանի թեւը։ Մի էլէքտրական հոսանք անցաւ Նաթանի մարմնով։ Նա իր թեւով սեղմում էր Ելենայի թեւը և կողքին կպնում։ Ելենան զգում էր, որ ոյժերը հատնում են, ոտները՝ թուլանում։ Աչքերի առաջ խաւարն էր պատում, իսկ ականջներում հնչում էր ինչ որ քաղցր երաժշտութիւն... Առաջ էին գնում, Ելենան հազիւ էր քայլում...

—Ուրեմն դու սիրում ես ինձ,—կամացուկ շշնջաց Նաթանը, ապա ձեռքը բարձրացրեց ու գցեց Ելենայի ուսովը. միւս ձեռքով բռնեց նրա իրանը։ Ելենան վայրկենապէս երկու ձեռքը փաթաթեց նրա վզովը։ Նրանց շրթունքները մօտեցան իրար։ Ամեն ինչ չքացաւ նրանց աչքից։ Մի անմահական հաճոյք պատեց նրանց։ Նրանց սրտերը իրար շանդիպեցին, նրանց հոգում ծնեց սիրոյ

կարմիր արեւը՝ ջերմ քան հուրը, քաղցր քան անմահական խնձորը։

Նրանց սրտերը բաբախում էին, մօտակայ առական խոխոջում էր, իսկ ծառերի վրայ երգում էին սարեակները։

V

Անցան դարձեալ մի շարք օրեր։ Նաթանն իր սենեակում աշխատում էր, երրորդ գիրքը պրզէն վերջանում էր։ Ներս մտաւ Վիկտորը։

—Բարեւ, բարեկամս, դու հրկար ժամանակ է, ինձ մօտ չես գալիս,—ասաց Նաթանը։

—Բարեւ, բարեւ. անհանգիստ եմ, քիչ հիւանդ եմ։

—Ի՞նչ նորութիւն։

—Առանձին ոչինչ։ Մի նորութիւն միայն. այսօր հայրիկս մեզ բոլորիս իր սենեակն է կանչել. ասում է, թէ կարեւոր բան ունի յայտնելու։

—Հետաքրքիր է։ Երբեմն ծերունիներն էլ խելօք բաներ են ասում։

—Գուցէ հետաքրքիր է, բայց ինձ թւում է, որ մեզ, զոնէ ինձ դուր չի գալու. ես մի քիչ հասկանում եմ, թւում է, որ նա...

—Շը ի՞նչ։

—Բայց մարգարէանայս աւելորդ է, աւելի լաւ է, գնանք, ինքը կասի և դու բուն աղբիւրից կիմանաս։

—Նա միզ անշուշտ հիւր չի կանչում իր սենեակը, այլ խորհրդակցութեան։ Եթէ ձեռնտու բան չըլինի, ինչպէս վկայում են աչքերդ, մենք

խորհուրդ կըտանք, չանել: Եթէ ընտանեկան ժողով է, մենք էլ վճռական ձայն կունենաք: Բայց զարմանալի է, թէ ինչու յատկապէս իր սենեակն է կանչում, սովորաբար այդպիսի դէպքում նա ճաշի ժամանակ է խօսք բաց անում:

— Գնանք, կիմանանք:

Նրանք դուրս եկան սենեակից:

Ծերունի Սանամեանը շատ ուրախ էր: Ուրախ էր և տիրուհին: Եկաւ և Հայկը ժպտադէմ նայածքով:

— Դէ, որդիներս, — սկսեց Ստեփան Սանամեանը, — բաւական է, որքան աշխատեցիր, որքան ձանձրացաք: Մեր օրերը այնպէս չեն անցնում, որպէս ես եմ կամենում: Ես ուզում եմ, որ նոր կեանք լինի իմ տանը: Դէ, ի հարկէ, մեծ-մեծ քաղաքներում ապրած մարդիկ էք, լսեցիր ծերունուս, մնացիք այստեղ, որ մեր հին տանը մի տարի էլ կեանք լինի, ուրախ կեանք: Ես ուզում եմ կրկին ու կրկին բորբոքել մեր օջախը: Դուք չը գիտէք ինչ է նշանակում հայրենական օջախ, քուք դեռ երիտասարդ էք, կը մեծանաք, կը ծերանաք, կը հասկանաք...

— Այո, այո, կը ծերանաք, կը հասկանաք, — մէջ ընկաւ տիրուհին:

— Սպասիր, — շարունակեց ծերունին, — ես ծերացել եմ, մի ոտս գերեզմանումն է, բայց շատ եմ ցանկանում, որ իմ տանը մի անգամ էլ հնչի հարսանեաց երգն ու ցնծութիւնը: Ես կը մեռնեմ, քոյրս էլ կը մեռնի, մենք այս տան սիւններն ենք. վախենում եմ, մեր մահից յետոյ այս տունը քանդուի...

— Այո, մենք կը մեռնենք, ծերացել ենք, —

շնչաց տիրուհին և արտասակալած աչքերով ուղուն նայեց: Ծերունին շարունակեց.

— Մեր մահից յետոյ դուք այստեղ չէք մնալ, այս տարի էլ հազիւ պահեցինք ձեզ: Այս մի փորձ էր: Ես միշտ մտքումս ասում եմ, որ դուք այստեղի հետ չէք կապած: Այդպէս են նոր մարդիկ, նրանք գիւղը չեն սիրում, քաղաքի կեանքն ու վայելքը չեն կարող փոխել նրանք գիւղական խաղաղ յարկի հետ: Ուսումը քանդում է գիւղը: Առանց ուսումի էլ չի լինի: Աստուած է այդպէս կամենում:

— Ասելիքդ ասա, հայրիկ, մի երկարացնի, — ընդհատեց Վիկտորը:

— Համբերիր, որդի: Այ, տեսնում ես, անհամբեր ես: Մենք հին մարդիկս այդպէս չենք, ես իմ հօր առաջ ծպտուն չէի հանում: Ժամանակն է փոխել, չեմ մեղադրում: Հա, դաւակներս, ես ուզում եմ իմ հին տանը մի անգամ էլ ուրախութիւն լինի: Ձեզ պսակեն այժմ իմ ամենամեծ իղձն է: Պսակելը հերթով է, նախ Հայկին պիտի ամուսնացնենք, յետոյ միւսներին...

— Հայկն ինքը կարող է իրան պսակել, ժողովը բոլորովին աւելորդ է, — նկատեց Վիկտորը:

— Չէ, չէ, որդի, ես սիրում եմ հին սովորութիւնները, ես ուզում եմ, որ ամբողջ ընտանիքով խորհուրդ անենք: Աստուած սիրում է համաձայնութիւնն ու միախօսք լինելը, ու միութիւն, այնտեղ և Աստուած: Ի հարկէ առաջին խօսքը Հայկինն է, բայց նա ինձ արդէն ասել է: Նա հօրը սիրում է, նա չը հակառակեց ձեզ հետ խորհրդակցելու մտքին, իմացաւ, որ դրանով ինձ

ուրախացնում է, նա միշտ ուզում է, որ ես չը տխրեմ:

—Կարծես մենք ուզում ենք, որ դու տխրես, —նկատեց Վիկտորը:

—Ձե, դուք էլ չէք ուզում, բայց նրա ու ձեր մէջ շատ տարբերութիւն կայ: Հա, շարունակեմ: Հայկը հաւանել է Բագարադի աղջկան: Ես նրա հետ խօսել եմ, նա համաձայն է, նոյնիսկ ուրախ է: Դէ, ով իմ տղաներին աղջիկ չի տայ:

—Ի՞նչ լաւ է, որ համաձայն է, ես միշտ կասկածում էի, թարս մարդէ՛, նա,—ուրախացաւ տիրուհին:

—Ո՞վ է համաձայն,—հարցրեց Վիկտորը:

—Աղջկայ հայրը, Բագարադ Արովեանը,—պատասխանեց ծերունին:

—Իսկ աղջիկը, նրա ձայնը չի յարգում:

—Յարգում է, ի՞նչպէս չէ: Հայրն ասում էր, իմ աղջիկը իմ խօսքից դուրս եկող չի, բայց ես ուզում եմ, որ Հայկը հէնց այսօր գնա, և խնդրի Ելենայի ձեռքը:

—Ո՞ւմ ձեռքը,—կայծակնահար եղածի պէս վեր թռաւ Նաթանը: Նա մինչև այդ ուշադրութեամբ չէր լսում ծերունուն: Բոլորը զարմացած նրա երեսին նայեցին: Տիրուհին վայրկենապէս գունատեց և վախեցաւ: Նա մօտեցաւ որդուն և թուլացած ձայնով հարցրեց:

—Նաթան, ի՞նչ պատահեց:

—Ոչինչ, մայրիկ, ոչինչ, ես լաւ չը հասկացայ մօրեղբօր ասածը: Դուք շարունակէք, իմ գլուխը քիչ ցաւում է, ես դուրս կը գնամ:

Նա դուրս եկաւ: Ստեփան Սանամեանը

շփոթեց: Վիկտորը բարկութիւնից սկսեց դողալ: Հայկը զարմացած նայում էր միւսների երեսին:

—Ահա ձեզ մի կօմեդիա,—ընդհատեց լռութիւնը Վիկտորը:

—Ի՞նչ,—հարցրեց Հայկը:

—Այո, մի յիմար կոմեդիա, որի անունն է հայրասիրութիւն: Թողնենք այդ, եղբայրս, բայց իմացիր, որքան զիջես հայրերին, այնքան աւելի ծիծաղելի դրութեան մէջ կընկնես, ինչպէս այսօր:

—Հարկաւոր չէ վիրաւորել, մանաւանդ որ ես քո մեծն եմ:

—Ես մեծութեանը մագաչափ անգամ չեմ զիջանի: Բայց ասա, դու սիրո՞ւմ ես Ելենային:

—Ես ուզում եմ նրա առնել:

—Սիրո՞ւմ ես, հարցնում եմ:

—Այդ երկրորդական հարց է:

—Ուրեմն նա քեզ չի առնի:

—Կը տեսնենք:

—Այդ չի կարող լինել:

—Քո խօսքով չեմ ամուսնանալու:

—Հա, հա, հա... Եթէ այդպէս է, այս կօմեդիան ինչ էր, այս խորհրդաժողովը՝ նախագահութեամբ այս խեղճ ծերունու: Ամուսնանում է պարոնը, բաղմաթիւ ընկերութիւնների նախագահը, երդեալ հաւատարմատար Սանամեանը, և խնդրում է ութսունամեայ հօրը ընտանեկան ժողով գումարել, որպէսզի պապերի ուրակականները չը խռովեն:

—Դու ինձ ծաղրո՞ւմ ես:

—Այո, մանաւանդ, որ սէրը երկրորդական

հարց է: Իմացիր, որ առանց սիրոյ ամուսնութիւն չը կայ: Եկեղեցի դնալը, կամ պայմանադրութիւնը ստեղծած են քեզ պէս մարդկանց ձեռքով: Ներքին անհամաձայնութիւնը ծածկելու համար: Ամենաանհրաժեշտը դու չունես, Ելենան քեզ չի սիրում:

— Ես Ելենային կառնեմ... —
— Բաւական է, զաւակներս — ընդհատեց հայրը, — բաւական է, ես այլևս ոյժ չունեմ: Ձեր արարքը բոլորովին անսպասելի էր, ձեր երկարաձակութիւնը աւելի ևս թուլացնում ինձ: Ես այժմ դժբախտ եմ, այժմ մեր տունը իրօք քանդուած է, ես ոյժ չունեմ, որ ուսս պատին դէմ տամ, ձեռքերով տանիքն ամրացնեմ. այդ դուք պիտի աշէք, դուք, իսկ դուք կուտէմ էք...

Նրա ձայնը դողաց, խեղդեց կոկորդում, նա բռնեց Հայկի ձեռքն ու սկսեց հեկեկալ:

Մի քանի ժամից յետոյ Հայկի կառքը սլանում էր դէպի Վ. քաղաքը: Փողին կառքի յետեից բարձրանում էր և քիչ-քիչ անդոյն օդի մէջ ձուլւում, անհետանում:

Նաթանը վշտահար եղաւ: Նրան թւաց, թէ սիրտը անհուն ցաւից տրաքեց: Չը հասկացաւ, թէ ինչպէս իր սենեակն հասաւ Նա ընկաւ մահճակալի վրայ երեսն ի վեր, աչքերն ամուր խփեց և գլուխը փաթաթեց ձեռքերով: Ամբողջ աշխար-

չը կորաւ նրա համար, սրտում ծնւեց մի սարսեղմնոյ ցաւ, և նա սկսեց հեծեծալ վշտից: Ժամանակն անցնում էր, բայց նրա միտքը չէր կարողանում գործել, նա չէր սթափւում շշմեցնող հարածից: Մենեակում ոչ մի ձայն չէր լսուում, ոչինչ չէր շարժւում, բայց նրա ականջներում հնչում էր մի տոժոց, նման այն ձայնին, որ մարդ զգում է գլխին ահարկու հարած ստանալիս: Նրա մարմինը այրւում էր, տաքութիւնից քրտնում:

Մտաւ մայրը: Սրա դէմքը արտայայտում էր երկիւղ և շփոթութիւն:

— Նաթան, Նաթան, վեր կաց, ի՞նչ պատահեց:

Նաթանը ոչ մի պատասխան չը տւեց: Մօր սիրտն աւելի ևս տխրեց: Նա հազիւ էր կարողանում կանգնել ոտքերի վրայ, որոնք առանց այն էլ թոյլ էին:

— Նաթան, արեւիդ մեռնեմ, վեր կաց, — հեկեկաց մայրը, ապա մօտեցաւ ու ձեռքը դրեց նրա ճակատին: Ճակատը տաք էր: Մայրը աւելի ևս վշտացաւ:

— Նաթան, — ճչաց նա լացակամած ու վախեցած ձայնով:

Նաթանը գլուխը բարձրացրեց, աչքերը բաց արաւ, նկատեց մօրը:

— Մայրիկ, — ասաց նա թոյլ ու խղճալի ձայնով:

— Ի՞նչ է, զաւակս, ի՞նչ է եղել, վեր կաց, ասա ինձ ցաւդ...

— Ոչինչ, մայրիկ, ես քիչ հիւանդ եմ...

— Ի՞նչդ է ցաւում:

—Հոգիս, սիրտս է ցաւում:

—Մայրիկ, սիրելի մայրիկ, թող Հայկը ելնային չուզի, ես նրան սիրում եմ:—Մայրը իսկոյն չը կարողացաւ պատասխանել, մի քանի րոպէ լռութիւնն տիրեց, որից յետոյ մայրն ասաց:

—Շուտ ասէիր, գաւազս: Եթէ Ստեփանն իմանար այդ, չէր խօսի Արուսեանի հետ:

—Ես չը գիտէի, որ այդպէս բան կը լինի: Հայկի ուշքը Թիֆլիսումն էր, չէի կարծում, որ նա այդպիսի միտք ունի: Ա՛խ, ես չեմ կարող առանց նրան ապրել, ես նրան սիրում եմ, և եթէ նրան խլեն ինձանից, ես ինձ կսպանեմ, առանց նրան օր ու արև չեմ ուզում:

—Դու տարւել իրէ քո գրքերով, լուռ էիր, քիչ էիր խօսում, սրտինդ մօրդ չէիր յայտնում, ես ի՞նչպէս իմանայի... Նստիր, հանգստացիր, ես Ստեփանին կասեմ: Նա ինձանից խելօք է, նա մի ճար կանի:

Մայրը դուրս եկաւ: Նաթանն ընկաւ իր մտքերի հետ: Նրա աչքի առջ պատկերացաւ ելնան իր սև աչքերով: Նաթանն սկսեց յուզւել ու մրմնջալ, ես նրան սիրում եմ, սիրում եմ...

—Չէ, քոյրս, չէ, իմ տունը քանդւում է,— ասում էր Ստեփան Սանամեանը պարկած մահճակալի վրայ, յուզւած ու թուլացած,—կորաւ իմ ընտանիքի միութիւնը: Հայկն ու Վիկտորը կուեցին, իրար անպատեցին... Ասում ես, Նաթանը հիւանդ է, նա էլ է սիրում ելնային, միջ պատճառով է հիւանդ, այո՛: Ես ինչ անեմ, ոտքերս

թուլացել են, էլ ոյժ չունեմ... Հայկը գնաց. նա եկաւ այստեղ, ասաց. Հայրիկ, ես կէս ճանապարհից չեմ դառնայ, ես պիտի գնամ քաղաք, ես պիտի առաջարկութիւն անեմ ելնային... Նա այնպէս խելօք էր խօսում, նա բարկացած էր, յուզւած: Ես Հայկին շատ եմ սիրում, ես նրան հակառակել չը կարողացայ... Ա՛խ, սիրտս կտրատւում է: Ես այս տան սիւնն եմ, հիմ սիւնը ուժասպառ է եղել, շուտով կընկնի, և տունը իսպառ կը քանդուի:

—Ա՛խ, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ես ի՞նչ անեմ, Ստեփան, իսկ ես ի՞նչ անեմ, Նաթանին ի՞նչ ասեմ, նա այնպէս հիւանդ է, նա թառամում է, չէ՞ որ նա է իմ յոյսերի ծաղիկը, Ստեփան...:

—Չը գիտեմ, քոյրս, ոյժ չունեմ կուեցու: Երեքը մէկին են ուզում, ես ի՞նչ կարող եմ անել: Իմ ծերացած խելքը այդ հանգոյցը լուծել չի կարող: Երեքը մէկին են ուզում, իսկ հաւատը հըրմնաց. ա՛խ, Աստուած ներէ նրանց... Նաթանը խելօք տղայ է, ես կուզէի նրա մօտ գնալ, բայց ոտքերս թուլացել են, նա կը գայ, գնա, կանչիր նրան այստեղ...

Տիրուհին մտաւ Նաթանի սենեակը, խնդրեց նրան, որ գնայ Սանամեանի մօտ: Նաթանը կատարեց մօր ցանկութիւնը, մտամոլոր քայլերով գնաց մօրեղբօր մօտ:

—Արի, որդի՛, արի՛,—ասաց Սանամեանը նրան տեսնելուն պէս:—Դձ էլ ես սիրահարելու Դու խելօք ես, արտասահմանում ես կրթւել, ես քեզ միշտ լաւ մարդ եմ համարել, որդիներիցս չեմ զանազանել, վերին Աստուած կայ, ճիշտ եմ ասում, հաւատա՛...

—Հաւատում եմ, մօրեղբայր:

—Ապրիս, ես քեզ սիրում եմ: Դէ ասա, մի աղջիկը երեք տղայի կը տամ. եկեղեցին, կրօնը միթէ այդ թոյլ կը տան, այդ հնարամուր բան է: Մենք ի՞նչ իմանայինք, որ դու էլ, Վիկտորն էլ այդ աղջկայ վրայ աչքի ունէք: Գործ է, սկսեցինք, ձեր մեծերն ենք, մեզ պիտի պատէք, մեր սկսած գործը կիսատ չը թողնէք: Որդիս, այդ մեծ ամօթ է մեզ, որ գործի կիսիցը յետ դառնանք: Ի՞նչ կասեն ուրիշները, որ իմանան, թէ դուք երեք եղբայրներով, դու էլ իմ որդին ես, այո, երեք եղբայրներով իրար հետ կուում էք մի աղջկայ համար: Երեքդ էլ ուսում առած մարդիկ էք: Չէ, չէ, ամօթ է մեզ: Իմ խելքով երեքիցդ Հայկը միայն իրաւունք ունի, նա մեծն է, նրանն է հերթը. նա է առաջին անգամ ուզել, ուրեմն նա պիտի առնի, դու էլ, Վիկտորն էլ պիտի յետ կենաք այդ ճանապարհից...

Երբ ծերունին խօսում էր, տիրուհին կանգնած նրա կողքին մէկ եղբոր երեսին էր նայում, մէկ որդու: Մտքում համոզում էր, որ եղբայրը ճիշտ է ասում, իսկ երբ որդուն էր նայում, նրա վշտոտ դէմքին, մռայլ ճակատին, տխրութիւնից քիչ բարձր ընկած շրթունքին և մանաւանդ այրուող սև աչքերին, սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Իմ Նաթանը ազատւի այդ դարդից, ֆաղսածը ինչ ուզում է, լինի, անցաւ նրա մտքով:

Նաթանը լսում էր Ստեփան Սանամեանին, բայց ոչինչ չէր պատասխանում: Ձգում էր, որ ինչ էլ ասի, ծերունուն ոչ մի խիթարել և ոչ էլ համոզել կարող է: Նա քիչ-քիչ յետ գնաց, մէջքը դէմ տւեց պատին ու մի ձեռքով բռնեց դռնից:

Երբ ծերունին յայտնեց իր եզրակացութիւնը, թէ Ելենան միայն Հայկին կարող է պատկանել, նա միւս ձեռքն էլ մօտեցրեց դռանը, գլուխը յենեց ձեռքերին և բարձր ձայնով հեկեկաց. «Իսկ ես սիրում եմ նրան, նա էլ ինձ է սիրում: Միտոյ իրաւունքն իմ կողմն է:»

Այս խօսքերի հետ նրա հոգում ծնեց յոյս մի շող. նա էլ ինձ է սիրում:

VI

Երբ Հայկը Վ. քաղաքը հասաւ, ուղղակի գնաց Արովեանի տունը: Նա առանց հարցը ձգ-ձգելու, առանց քաշելու ու երիտասարդական ամօթխածութեան, նախաճաշից անմիջապէս յետոյ, երբ ամբողջ ընտանիքը դեռ բոլորած էր սեղանի շուրջը, յայտնեց, որ ինքն եկել է յատկապէս Ելենայի ձեռքը խնդրելու: Դեռ մի քանի օր առաջ հայրը խրատել էր, որ հարկաւոր չէ օրիորդին ծածուկ առաջարկութիւն անել, որովհետեւ, նախ օրիորդը չափազանց ամօթխած լինելով մի կանոնաւոր պատասխան չի տայ, երկրորդ որովհետեւ Արովեանն այդպիսի գաղտնի «քշփշոցներ» չի սիրում, կարող է բարկանալ և մերժել: Նրա առաջարկութիւնից յետոյ մի քանի րոպէ լռութիւն տիրեց: Ամենից առաջ խօսեց մայրը:

—Ես համաձայն եմ, եթէ Ելենան դէմ չէ:

—Ես իմ համաձայնութիւնը երկու օր առաջ եմ տւել: Իսկ Ելենան ինչո՞ւ պիտի դէմ լինի,— ասաց հայրը:

—Դու ի՞նչ կասես, Սուսաննա,—հարցրեց մայրը։

—Ես ոչինչ ասել չեմ կարող։ Ելենան եթէ համաձայն է, ինձ ֆուլ է շնորհաւորել։

Բոլորն էլ աչքերնին ուղղեցին Ելենայի երեսին, նրա խօսքին էին սպասում։ Ելենան լուռ էր, նա շփոթւել էր, ոչինչ ասել չէր կարողանում, կոկորդը խեղդւում էր։ Նա և ամաչում էր և վախենում։ Լոռեթիւնը աւելի էր շփոթում նրա։ Նա վեր կացաւ յուզւած, շառագունւած, իրան կորցրած։

—Ես... ես չեմ... ես համաձայն չեմ, չեմ ուզում ամուսնանալ,—ասաց նա և գնաց իր սենեակը։

Նրա ձայնի մէջ հնչում էր և վիշտ, և երկիւղ...

Մի վայրկեան միւսները իրար երեսի նայեցին։ Բազարադ Աբովիսանը մի ներքին դայրոյթ զգաց։ Հայկը ամենեւին չէր սպասում այդպիսի պատասխանի, տխրեց ու յուսահատ դէմքով միւսներին էր նայում։ Սուսաննան միայն չը զարմացաւ, նա հաւատացած էր, որ բոլոր Նաթանին էր սիրում, բայց չէր կարծում, որ Ելենան այդքան ոյժ կունենայ, կը մերժի։

—Վեր կաց, —ասաց Բազարադը կոշտ, —վեր կաց, տես, ինչ եղաւ, իսկ դուք, պարոն Հայկ, անհանգիստ մի լինէք, իմ աղջիկը հօր խօսքից դուրս եկող չի, ես լաւ եմ ճանաչում Ելենային, նա ամաչեց, նա այնքան երկիւղած է, որ հօր առաջ չը համարձակեց համաձայնել։ Սուսաննա, դու էլ գնա նրա մօտ, իսկոյն։

Տիկին Աննան ու Սուսաննան գնացին Ելե-

նայի մօտ։ Սա իր սենեակում էր, մի քանի րոպէ չէր իմանում, ինչ անի. գլուխը պտտւում էր։ Ընկաւ մահճակալի վրայ, սկսեց մտածել. Յիշեց Նաթանին. չէ, ուրիշին առնել չի կարող, սէրը մէկ է. ինքը մէկին է սիրում, Նաթանին է սիրում։ Սէրը նրան ոյժ էր տալիս. լաւ արեց, որ մերժեց։ Իսկ հայրը. կը բարկանայ, ոյժ կը բանեցնի... Սակայն նա կը գայ, նա կազատի իրեն նաև հայրական բռնակալութիւնից...

—Ելենա, Ելենա, նստիր տեսնեմ, աղջիկս, —ասում էր մայրը կանգնած նրա կողքին։

Ելենան նստեց, ապա վեր կացաւ, մօտեցաւ պատուհանին, նորից եկաւ, նստեց ու գլուխը յենեց մահճակալի թիկնոցին։

—Ելենա, ուշքի եկ, քեզ հաւաքիր, չէ որ սպասում են սեղանատանը, գնա, պատասխանիր աղջիկս, երեխայութիւն մի անի։

—Ես ամուսնանալ չեմ ուզում։

—Ի՞նչ ես ասում, դու արդէն հասած աղջիկ ես, այլևս սպասելու կարիք չունես, երեխայ մի լինիր, մի ամաչի, բոլոր աղջիկներն են ամուսնանում, քաշւելու ինչ կարիք կայ։ Դէ, վեր, գնա, ասա, որ դու պ. Հայկի առաջարկութիւնն ընդունում ես։

—Ինձ մի տանջի, մայրիկ, ես չեմ կամենում մարդու գնալ։

—Գուցէ դու Հայկին չես հաւանում,—մէջ ընկաւ Սուսաննան։

—Ի՞նչ բաներ ես ասում, Սուսաննա։ Հայկը

փաստաբան է, անուն ունի, ամբողջ թիֆլիսն է նրան ճանաչում: Նա հարուստ է, առողջ է, նա նշանաւոր մարդ է, ով նրան աղջիկ էի տայ, ուր աղջիկը նրան էի գնայ,—ասաց մայրը:

—Ամուսնութիւնը սիրոյ հարց է, եթէ էի սիրում, ինչպէս համաձայնի:

—Ձախդ կտրիր, Սուսաննան, դու ամենից փոքրն ես, այդպիսի խօսքեր ես ասում: Ամենալաւ սէրը պսակելուց յետոյ է դալիս: Հարուստ, առողջ, ուսումով տղային ով էի սիրել:

—Մայրիկ, ես չեմ ուզում,—նորից խօսեց Ելենան:

—Հօ տանը չեմ մնալու:

—Ես նրան չեմ սիրում, նրան գնալ չեմ կարող,—սիրտ առաւ Ելենան:

—Այդպիսի խօսքեր չը լսեմ: Հայրիկդ սաստիկ կը բարկանայ. այդ խօսքերը նրա ականջը չընկնեն, թէ չէ ինձ էլ քեզ հետ կը վառի: Նա միշտ ասում է. աղջիկների յանցանքների պատճառը մայրերն են:

—Ինձ մենակ թողէք:

—Հասկանում եմ, ուզում ես մտածել, մտածիր, խելքդ գլուխդ հաւաքիր, այսպիսի բախտ ամեն անգամ չի լինում: Արի, Սուսաննա, մենք գնանք, թող մտածի, հանգստանայ: Լաւ մտածիր, հայրիկդ խօսքից դարձող մարդ է:

Տիկին Աննան եկաւ սեղանատուն, յայտնեց, որ Ելենան յուզւած է, որ առաջարկութիւնը նրա համար անակնկալ էր, որ կամենում է քիչ մտածել, որ անշուշտ համաձայնելու է, քիչ քաշուած է, և որ աղջկայ սովորութիւնն այդպէս է: Բազարադ Արովեանը դեռ իրան զսպում էր:

Ելենան հանգստանալ չէր կարողանում: Մօր խօսքերից նա միայն այն հասկացաւ, որ հայրը վճռել է: Որ հայրը իր խօսքին հաստատ մարդ է, Ելենան լաւ գիտէր, բայց որ ինքը Հայկին սիրել չէր կարող, այդ էլ պարզ էր երևում նրան: Նրա երեակայութեան առաջ հազար ու մի պատկերներ ներկայացան: Մէկ նրան թւում էր, որ հարկաւոր է դուրս գալ, յայտնել ամենքին, որ ինքը ուրիշին է սիրում, ուստի խօսք տալ չի կարող, բայց յանկարծ նրա աչքի առաջ ցցւում էր հօր սպառնական դէմքը, որ միշտ սովոր էր հրամայել, հնազանդութիւն տեսնել և ոչ գիմադրութիւն: Մէկ էլ նա կամենում էր դուրս գալ պարտէզ, ապա անցնել փողոց և գնալ, արհամարել մարդկանց հարցական ու ծաղրող ակնարկներն և գնալ, գտնել նրան: Նա կարող է ազատել այս անելանելի դրութիւնից. նա կը գրկի, կը համբուրէ և չի թողնի, որ բռնութեամբ ճնշեն իրան: Նախանի պատկերն աւելի ու աւելի զբաւում էր նրա երեակայութիւնը: Նա բարձի տակից հանեց Նախանի նամակը ու սկսեց կարդալ: Մի քանի անգամ կարդաց: Այդ ընթերցումը նրան սփոփում էր, մի վայրկեան մոռացնել էր տալիս ահաւոր հարցը, որ դրւած էր նրա առաջ. համաձայն ես, թէ չէ: Չէ, համաձայն չէ, նա մէկին է սիրում, սէրը մէկ է: Բայց միթէ Նախանը տեղեկութիւն չէր տալ այդ մասին: Չէ որ նա միեւնոյն տանն է ապրում, ինչ որ Հայկը, նրանք մի ընտանիքի անդամներ են. չի կարող, նա այդ չիմանալ... Ապա ինչո՞ւ չի գալիս, ինչո՞ւ չի հասնում: Միթէ նա տանը չէր, նա միշտ տանն է լինում: Մոռացաւ, ան Սուսան, մոռացաւ... այդքան շուտ... չէ, չէ,

այդ չի կարող լինել... ամի տէր իմ Աստուած, իսկ եթէ ճիշտ է, որ նա մոռացաւ... Այդ միտքը սկսեց տանջել նրան: Նա չէր կարողանում մի բան վճռել, մոլորւել էր անորոշ մտքերի մէջ: Ինչ-քիչ նա տարւեց մտքերով, իրան մոռացաւ: Նամակն ընկաւ ձեռքից...

Հայկը անհամբերութիւնից չը գիտէր, ինչ անէր, դուրս էր գալիս պարտէզ, բայց այնտեղ էլ մնալ չէր կարողանում, ոչինչ չէր գրաւում նրա ուշադրութիւնը, ոչ ծաղիկները և ոչ ճնճողւկների ծվլոցները: Նա նորից ներս էր մտնում:

Արովեանը չէր խօսում, բայց սիրտը համբերութիւնից դուրս էր գալիս, բարկութիւնը ամբարւում էր ներսը: Տիկին Աննան չը գիտէր, ինչ ասի, ինչ անի: Վախից չէր համարձակւում որեւէ հարց տալ ամուսնուն: Նա սրտաց ուզում էր, որ Ելենան համաձայնի, միւս կողմից սիրտը ցաւում էր դստեր յուսահատ ու վշտոտ դէմքը յիշելիս: Գուցէ նրա սիրտը ուրիշին է կպել, աչքը ուրիշի վրայ է, անցնում էր նրա մտքով:

Սուսաննան էլ էր մտածում: Եթէ ես լինէի, այդպէս չէի ձգձգի: Նա յիշում էր իր սէրը, Վիկտորին, և նրա սիրտը նորից ընկնում էր տխուր յուշերի մէջ: Վիկտորի աշխոյժ, կրակոտ պատկերը գծագրւում էր նրա երեակայութեան մէջ: Եթէ ես լինէի Ելենայի տեղ, կասէի, որ համաձայն չեմ, ուրիշին չմ սիրում և առանց վախենալու դուրս կը գայի տանից, նրա մօտ կը գնայի, ամի, եթէ նա կամենար...

Հայրը համբերութիւնից դուրս եկաւ: Նա մտաւ Ելենայի սենեակը: Ելենան նոյն յուսահատ

դրութեան մէջ էր, հօր մտնելը չը նկատեց, սակայն նրա ձայնը լսելուն պէս ուշքի եկաւ: Արդէն ուշ էր, հայրը նամակը վերցրեց գետնից:

— Այս ի՞նչ նամակ է, — ասաց նա:

— Հայրիկ, տուր այդ թուղթը, մի կարդա, — աղերսեց Ելենան:

— Դու ինձնից ծածուկ թղթեր էլ ունես:

Այդ միջոցին ներս մտաւ տիկին Աննան, որ վախենում էր, թէ մի գուցէ հայրը խիստ վարւի Ելենայի հետ: Սուսաննան էլ ներս մտաւ:

— Ահա թէ ինչ, — ասաց Բագարադ Արովեանը թուղթը կարդալուց յետոյ, — տեսնում ես, Աննա, աղջիկդ ուրիշին է սիրում: Այդ էր պակաս, ծածուկ նամակագրութիւն, դրա համար ուսումի տւի ձեզ: Ես այդ քեզնից չէի սպասում, Ելենա: Ձէ, չէ, այդ լինելու բան չէ:

— Ո՞ւմ է, սիրում, նամակն ումից է, — վախեցած հարցրեց տիկին Աննան:

— Նաթանին:

— Նաթանին:

— Այո, խօսք չունեմ, լաւ տղայ է, ուսումով, խելօք, բայց ես նրան աղջիկ չեմ տալ: Մեր ժամանակներում ուսումը բաւական չէ, քիչ ուսում մականներ կան, արտասահմանում կը թլածաներ, որոնք քաղցած են ման գալիս: Մեր ժամանակի ամենամեծ արժանիքը փող ունենալն է: Նաթանը ոչինչ չունի, հայրը ոչինչ չի թողել, ունեցածը ծախսել, քէֆ է արել: Փողը փողի մօտ է հաւաքւում: Ուզում է, թող փիլիսոփայ լինի, եթէ փող չունի, իմ փեսան չի կարող լինել: Նա յոյսը իմ կարողութեան վրայ է դրել, գուցէ: Ձէ, աղջիկս տղան հաւասար պիտի լինի, կարողութեանս չափ

էլ կարողութիւն պիտի ունենայ իմ փեսան: Դու զաւու բան չի:

Հօր յանկարծակի ներս մտնելը, իր գաղա-
նիքի բացելը, ապա հօր խօսքերը այնպէս խիստ
ազդեցին Երեմայի վրայ, որ նա թուլացաւ, քիչ
մնաց ուշքից գնար, գոյնը թուրեց, մէկ շիկնում
էր, մէկ սպրդնում, ոչ մի խօսք ասել չէր կարո-
ղանում:

— Հայրիկ, սիրելի հայրիկ, մեղք է ելնան,
մի բարկանա, մի ստիպի նրան: Միթէ մենք քիչ
կարողութիւն ունենք,— ասաց Սուսաննան:

— Դու ի՞նչ ես ասում, բեզ խօսք չի հասնի,
— աւելի բարկացաւ հայրը, — ամեն ոք իր վերմակի
չափ պիտի ոտը մեկնի: Վերջապէս ես խօսք եմ
տւել, Բագարադ Արուսեանը իր խօսքից դարձող
մարդ չի, նա նամուս ունի, գլխարկ է ծած-
կում:

— Երեխաս ձեռքից գնում է, անիծւի այդ փո-
ղը,— ասաց տիկին Աննան:

— Հէ՛ր, գիտեմ, դու էլ ես նրանց հետ հա-
մաձայն: Դուք ուզում էք, որ ես Ստեփան Սա-
նամանի առաջ սեներես դուրս գամ, ոչ, այդ չի
կարող լինի: Վերջապէս Հայկը յայտնի մարդ է,
փաստաբան է, անուն ունի, իմ նրան աղջիկ չի
տալ: Ես ձեր օգտի մասին եմ մտածում: Ինձ
համար հօ չի, ես ուզում եմ, մահիցս յետոյ, այն
ժամանակ, երբ կը մեծանաք ու դատարկ ցնդա-
բանութիւնները դուրս կը թողնէք գլխներէցդ,
ինձ ողորմի տաք, յիշէք օրհնանքով և ոչ անէծ-
քով: Այլևս երկարացնել չեմ ուզում: Այս թուղթն
էլ անա պատուում եմ: Սրա գրող, եթէ լաւ մարդ
լինէր, այս խորմանկութեանը չէր դիմի: Նա կա-

մեցել է իմ աղջիկը գողանալ, հէ՛ր: Դէ, Ելնան,
դու համաձայն ես, ես իսկոյն այդպէս էլ կ'ասեմ
պ. Հայկին: Պատրաստւիր, այսօր քոնշանադու-
թիւնն է...

Խօսքը վերջացնելուն պէս նա դուրս եկաւ:
Երեմայն ընկաւ Սուսանայի գիրկը ու սկսեց հե-
կեկալ: Տիկին Աննան շարած կանգնել է: Երբ
ամուսինը խօսում էր, նա մի քանի րոպէ էլ
զբաղեց այն մտքով, թէ ինչպէս է, որ Հայկը
չը գիտէ Նաթանի սիրոյ մասին, միթէ նրանք
մի տան չեն ապրում, այդպէս էլ ընտանիք կը
լինի: Նրա սիրտը լցեց դառնութեամբ:

Սուսաննան Երեմային պարկեցրեց, մայրը
մօտեցաւ ու սկսեց շփել նրա ճակատը: Սև, ան-
լուսին գիշերը իր թեքը տարածեց քաղաքի
վրայ: Պարտէզի ծառերն էլ կորան խաւարի մէջ:
Երեմայն դռանն էր նայում: Չէ, չէ, նա չեկաւ,
չեկաւ. ես մենակ եմ, մեն-մենակ, անօգնական,
մտածում էր նա:

VII

Օրն արդէն վերջանում էր, բայց Նաթանը
դեռ իր սենեակում յետ ու առաջ էր գնում:
Մտքերի ու զգացմունքների տարափի տակ նա
չը գիտէր, ինչ անի: Հայկը գնաց, նա արդէն ա-
ռաջարկութիւն է անում, բոլոր համաձայն են,
գուցէ և նա... Բայց չէ, նա չի համաձայնի...

Արեն էլ մայր մտաւ, ապրիլի կարմիր օր-
ւայ վերջալոյսն էլ խաղաց լեռների կատարներին
ու թռաւ, թռչուններն իրանց երեկոյան երգերն
ասացին ու թառ եղան ծառերի վրայ, հօտաղնե-
րը տաւարը արօտից տան բերին:

Նաթանը դեռ քայլում էր սենեակում: Մայրը ձեռքերը խաչած կանգնել էր սեղանի առաջ: Միւս սենեակում Ստեփան Սանամեանն էր հանգչում, իսկ Վիկտորը զայրացած գրքերը դարսում էր պայտուսակում և եղբորը հայհոյում: .

Պիտի գնալ, իդուր է ուշանում, պիտի թրուշուններից թե առնել, թուշել, նրան հասնել, որոշում է Նաթանը և դուրս գալիս սենեակից: Նա սովորական շորերով է, միայն մի վառազան ունի բռնած ձեռքին: Մութ է փողոցներում, խաւար, միայն պատուհանների լոյսն է անդրադարձած հանդիպակաց պատերի վրայ: Մարդիկ քաշել են իրանց տները: Գիւղում կառքեր քիչ կան, իսկ շտապ ժամերին նրանք իսպառ կորչում են...

Նաթանը հասաւ շուկային: Մի կառք կայ միայն կանգնած: Նաթանն սպասում է, կառապանը չը կայ: Վերջապէս գալիս է և նա, հարբած: Նաթանն ասում է, որ քաղաք պիտի գնալ: Կառապանը նախ անորոշ պատասխան է տալիս.

—Մութն է, աղա, տարաժամ է:

—Չէ, պիտի գնանք անպատճառ:

—Գին դուր, աղա, գիշերւայ գին:

—Ի՛նչ ուզում ես, կը տամ:

—Արաղի գին:

—Այո, միայն շուտ: .

Կառապանը նախ ջրում է ձիերին, փնփրնթալով ու հայհոյելով գուրգուրում է նրանց, բաշերն ուղղում: Նաթանն սպասում է անհամբեր, յուզւած: Վերջապէս ճանապարհ են ընկնում: Րոպէները ժամեր են թւում, ժամանակն երկարում է, անծայր երկարում, ճանապարհը չի վերջանում: Եղանակն էլ ցրտում է: Նաթանը բարակ է հագ-

նւած, նոյնիսկ վերարկուն չի վերցրել: Արիւնն ոկսում է արագացնել հոսանքը, Նաթանն ընկնում է երեւակայութեան մէջ: Կառքը սլանում է, կառապանը երգում է, իսկ ձիերի զանգակների ձայնը տարածւում է խաւար ու դադարկ տարածութեան մէջ, մեղամաղձիկ ու տխուր տրամադրութիւն առաջացնում: Երկնքում էլ աստղերն են փայլում: .

Ահա և քաղաքը: Կառքը կանգ է առնում: Նաթանն սթափւում է մտքերից: Փառք Աստուծո, հասայ, ասում է նա մտքում: Նա շտապով վճարում է կառապանի փողը և գնում է դէպի Աբովեանի տուն: Փողոցներում ոչ ոք չը կար, քաղաքապահներն էին միայն այս կամ այն դռան առջ կանգնած: Նաթանն անցնում է առանց ուշադրութիւն դարձնելու: Ահա և Աբովեանի տունը: Վերին յարկում լոյս է երևում: Նաթանը թակում է դուռը, և նրա հարեւոյնները՝ ջղային ու շտապկոտ, խանգարում են փողոցի լռութիւնը:

—Ո՞վ ես,—հարցնում է մի ձայն ներսից:

—Ես եմ,—պատասխանում Նաթանը:

—Դու ո՞վ ես:

—Բաց արա՛, կը ճանաչես:

Ձայնը լռում է, դուռը չի բացւում: Նաթանը նորից բախում է դուռը աւելի ոյժեղ, աւելի ջղային: Նորից ոտնաձայներ է լսում:

—Ո՞վ ես, հարցնում է նոյն ձայնը:

—Ես Նաթանն եմ, դուռը բաց արէ՛ք:

—Նաթանը,—բացազանչում է մի ուրիշ ձայն,—սպասիր, սպասիր, մինչև դամ:

Մէկը վազում է դէպի տուն, նորից լսում

են ոտնաձայններ, լսում է նաև տան դռան ձայնը: Մի քանի րոպե լուռթիւն է տիրում, ապա շփոթութիւն: Դուռը բաց են անում: Մէկը բռնում է նրան:

—Նաթան դժու էս, այս ժամին, գիշերւայ կիսին:

Նաթանին թւում է, որ խօսողը Հայկն է:

—Հեռու ինձանից,—շնչում է նա:

—Նաթան, ինչո՞ւ էս եկել, ինչո՞ւ էս ինձ անբախտացնում:

—Ո՞ւր է նա. հըր է, էս եկել եմ նրան տեսնելու:

—Նաթան, եղբայրս, ի՞նչ էս անում:

—Նա չը կայ, դու արդէն խել ես ինձանից:

—Նաթան, դառնացում ես, հիւանդ ես...

Հայկը բռնում է Նաթանին, տանում է ներս: Բոլորը խառնում են իրար: Տիկին Աննան դնում է Ելենայի մօտ: Ելենային չեն յայտնում, թէ ինչ է կատարւում միւս սենեակում: Բաղարադ Արովեանը բարկութիւնից շրթունքներն էր կրծոտում, բայց չէր խօսում: Նաթանը Ստեփան Սանամեանի քրոջ որդին է, նրան տանը ամենքը սիրում են, յարգում: Նրա մայրը՝ տիրուհին, Ստեփանին հաւասար դերք ունի տանը: Չէ, նրան վիրաւորական խօսքեր չի կարելի ասել, մտածում է Արովեանը:

Սուսաննան ու Հայկը աշխատում են Նաթանին հանգստացնել, բայց այդ չի յաջողում: Հայկը տեսնում է, որ Նաթանը յուզւած դրութեան մէջ է, տաքացնում է, դառնացում է: Նա բարակ է հագնւած, ուրեմն և մրսել է: Թէև Հայկին նամակի մասին ոչինչ չէր ասւած, բայց նա

հասկանում էր Նաթանի գալու բուն պատճառը: Նա չէր սպասում, որ Նաթանի առաւօտայ ճիւղ այդ աստիճանի խորութիւնից էր դուրս գալի: Հայկը տխրեց, զղջաց ու ցաւեց, որ իրերը այս ընթացքն են ստացել: Ուշ է, այլևս ճանապարհի կիսից դառնալ անհնար էր, արդէն բոլորը համաձայն են, նոյնիսկ Ելենան իր համաձայնութիւնն է ուղարկել հօր բերանով: Նրա գլուխը ցաւում է, անսովոր է այդպիսի առաջարկութիւններին, ասաց հայրը, բայց ուրախ է, վաղը անձամբ կը խօսի: Իսկ Նաթանին ի՞նչ ասել: Յետ դառնալը խայտառկութիւն է: Ինչպիսի ամբախտութիւն, Աստուծ իմ:

Նաթանը մրսել է: Օդի են խմացնում, որ մրսելու վտանգն անցնի: Նրան հարկաւոր է հեռացնել այստեղից, հասկացնում է Սուսաննան, գտնելով, որ Ելենան կիմանայ: Համաձայնում է և Հայկը, որ վախենում էր մի անախորժ անակընկալից: Նրան զարմացնում էր այն, որ Արովեանն ու կինը չեն գալիս Նաթանին տեսնելու: Այդ երեւոյթը նոյնիսկ վիրաւորում էր նրան: Այո, պիտի նրան հեռացնել, որոշում է Հայկը, նրան տաք վերարկու է հագցնում, ծառային հրամայում է կառք կանչել: Կառքը գալիս է, նա Նաթանին նստեցնում է կառքի մէջ, ինքն էլ նստում է կողքին և հրամայում քշել:

—Պարոն Հայկ, դուք էլ է՞ք գնում, հարցնում է Սուսաննան:

—Այո, նա հիւանդ է, հարկաւոր է անվտանգ տուն հասցնել: Ես կը վերադառնամ:

Կառքը առաջ է շարժւում մութ փողոցներում. քիչ-քիչ քաղաքը կորչում է նրանց աչքից,

նրանք յայտնուում են բայց դաշտում, լազուր երկրնքի տակ: Զանգակները գնդգնդում էին պարզ ու լուռ օդի մէջ:

Երբ Հայկը Նաթանին տուն հասցրեց, տանը բոլորը յուզւած էին: Տիրուհին լաց էր լինում, Ստեփան Սանամեանը հառաչում էր ու գաւազանին յենած մի սենեակից միւսն անցնում:

Վիկտորը սկզբում ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում հօր և հօրաքրոջ դրութեան վրայ, բայց յետոյ սենեակից դուրս եկաւ և յայտնեց, որ ինքը գնում է Նաթանի յետեից, որ նրան կը գտնի, յետ կը բերի: Բայց նա ոչ կառք գտնել կարողացաւ, ոչ ձի: Կէս գիշեր էր, ոչ ոք չէր համաձայնում դուռ բանալ, ուր մնաց ձի տալ: Նա որոշեց ոտքով գնալ: Տանը հաստատ չը գիտէին, թէ նա ուր գնաց, միայն կասկածում էին, որ Վ. քաղաքի ճանապարհը բռնած կը լինի: Ահա այս տագնապի ժամին Հայկը Նաթանին տունը բերեց:

Նաթանը արդէն լուրջ հիւանդ էր, տաքութեան աստիճանը քառասունի էր հասել, նա քիչ-քիչ գիտակցութիւնը կորցնում էր: Նրան պարկեցրին, նա ընկաւ զառանցանքների մէջ. յաճախակի Ելենայի անունն էր կրկնում:

Հարկաւոր էր բժշկական օգնութիւն: Վիկտորը գնաց երթեկների հիւանդանոցի բժշկի մօտ: Գիւղի միակ բժիշկն էր նա: Երկար սպասեցին: Մինչ այդ տիրուհին մի անգամ ուշաթափ-

ւեց, Հայկը նաշադիրի ոգու օգնութեամբ նրան ուշքի բերեց ու սկսեց մխիթարել, յուսադրել: Իկաւ և բժիշկը, մի կարճահասակ, սեաներ անձն: Նա քննեց, յայտնեց, որ մրսել է, տաքութիւնը կարող է մինչև առաւօտ անցնել, բայց կարող և երկարել: Քննեց և թորեքը, վտանգ չը կայ, յուսադրեց նա: Մի քանի պատէրներ տւեց նա, դեղ նշանակեց ու գնաց:

Առաւօտեան Նաթանը աչքը բաց արեց, սկզբում զարմացաւ, որ իրան անկողնում գտաւ. սակայն քիչ-քիչ յիշեց երեկւայ օրը և հասկացաւ պատճառը: Նա ուզեց նստել, բայց շատ թոյլ գգաց իրեն: Գլուխը ծանր էր, բերանը դառը: Նրան յայտնեցին, որ բժշկի պատէրների համաձայն պիտի դեռ պարկի, վերկենալ չի կարող...

Անցած գիշերը նրանց համար տանջանքների ու մտածմունքների գիշեր էր: Իրերի ընթացքը անսպասելի լինելով հանդերձ նրանց թէ զարմացրել էր և թէ վշտացրել: Տիրուհին ամբողջ գիշեր նստած էր որդու մօտ: Ստեփան Սանամեանը իր սենեակում նստած, աչքերը մի կէտի յառած, անշարժ մտածում էր: Նա մի ելք գտնել չէր կարողանում: Արհամարել ամեն ինչ, ձեռք քաշել այդ աղջկանից անհնար էր թւում նրան, հասարակական կարծիքը, պապենական սովորութիւնները նրան հեռու էին պահում այդ մտքից: Մի աղջկայ անուն վեր անելը, հաւասար է մի եկեղեցի քանդելու, ասում է հին առածը, և նա այդ գիշեր հարիւրաւոր անգամ կրկնեց այդ խօսքը: Միւս կողմից ընտանեկան այդ անախորժ դրութիւնը նրա սիրտը ճմլում էր: Հայկը մնա-

ցել է վիզը թեք, Վիկտորը խօսք լսել չի ուզում և արդէն պատրաստուել է գնալու, մեղադրում հօրը, եղբօրը, Նաթանն այդ նոյն աղջկայ պատճառով անյոյս պարկած է: Քոյրը ձեռքերը խաչած, արտասուակալած աչքերով նստած է հիւանդի մօտ... Ուրիշ բազմաթիւ մտքեր էին անցնում Ստեփան Սանամեանի գլխով:

Հայկը կամացուկ մտաւ հօր սենեակը: Ծերունին ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձրեց, դեռ նայում էր նոյն կէտին անթարթ աչքերով:

— Հայրիկ, — կամացուկ արտասանեց Հայկը: Ծերունին սթափւեց, աչքերը նախ խփեց, ապա լայն բաց արեց ու ձեռքով ձակատը տրորեց: Ուզում էր մտքերն իրենից հալածել:

— Հայրիկ, ես ի՞նչ անեմ, նրանք էլ այնտեղ են սպասում:

— Չեմ իմանում, որդի, խելքս կորցրել եմ արդէն, ոչինչ չեմ կարող որոշել:

— Արդէն ուշ է, հայրիկ, Ելենան արդէն համաձայն է, ես չեմ կարող խօսքս յետ վերցնել...

— Ուշ է, այո՛, ուշ է, այլևս յետ դառնալն անկարելի է: Ասում ես նրանք սպասում են: — Ծերունին լուց ու, կարծես, Հայկին մոռանալով՝ նորից ընկաւ մտածմունքների մէջ:

Հայկը մի առ ժամանակ կանգնեց, ապա առանց մի խօսք ասելու՝ դուրս եկաւ սենեակից և իսկոյն նոյն կառքով ուղեւորեց Արովեանների տունը:

Մի քանի օրից յետոյ Հայկը ամուսնացաւ, առաւ կնոջը՝ Ելենային, ու գնաց ճանապարհորդութեամբ յայտնի ամառանոցներում, ծովափնեայ տեղերում: Վիկտորը գնաց Պետերբուրգ քննութիւններ տալու: Նա Ելենային չը մոռացաւ, ընդհակառակը, երդեց մտքում, վերադառնալ, գտնել նրան, Ելենան Հայկին չի սիրում, նրան բռնութեամբ ամուսնացրին, ասում էր նա, ուրեմն հեշտութեամբ կը թողնի Հայկին:

Նաթանը երկու շաբաթ պարկած էր: Առողջանալուց յետոյ ծրագրեց մի նոր աշխատանք, որ կրում էր «Իմ յուշատետրը» վերնագիրը: Այս երկում նա նպատակ ունէր տալ իր անբախտ սիրոյ պատմութիւնը, նկարագրել իր յոյսերն ու գաղտնի տանջանքները: Ամառայ կիսին տիրուհին հիւանդացաւ: Նաթանի գլխաւոր հոգսը մի առ ժամանակ դարձաւ մօրը խնամելը: Այդ նրան բաւականութիւն էր տալիս, սփոփում էր նրա սիրտը: Երբեմն նա ժամերով նստում էր պատուհանի առաջ, նայում էր բարձրաբերձ սարերին, նրանց կատարները շղթայող ամպերին ու մտածում էր մարդու կեանքի նպատակի մասին: Ո՛ւր է մարդկանց երջանկութիւնը, միթէ կեանքը հէնց տանջելով, որոնելով մէջ է. ո՛ւր է վերջապէս այն փայլուն աստղը, որին յառած իր աչքերը՝ մարդկութիւնը առաջ գնայ, բռնի երջանկութեան ճամբան...

Երեկոնները, երբ ամեն ինչ խաղաղւում էր գիւղում ու ամենուրեք տիրում խաւարը, և լուսթիւնը իր իշխանութիւնն էր տարածում գիւղի վրայ, նա բաց էր անում յուշատետրը ու շարունակում գրել: Գրելիս նա յիշում էր Ելենային,

սիրտը լցւում էր կրակով, անդաւաճան սէրը
արթնանում էր նրա հոգում: Սիրում եմ, շնջում
էր նա, գրիչը ձեռքից վայր էր ընկնում, գլուխը
դնում էր սեղանի վրայ ու հեկեկում: Երբեք
էլ նա բացազանչում էր. նիս, արգեօք, Ելենան
խկապէս ինձ մոռացաւ...

Գ. ՄԱՍ

I

Ամառն անցաւ: Աշնան գալուստը նորից
Նաթանի սրտում արթնացրեց նոր յոյզեր: Նա
վերսկսեց իր ընդհատւած աշխատանքը: Նա ու-
զում էր իր սիրտն և հոգին, իր կեանքն ու սէրը
նկարել թղթի վրայ: Թւում էր, որ եթէ գրի
չառնի իր զգացմունքները, սիրտը չի դիմանայ
նրանց ծանրութեան տակ, կը փշուրէ: Ամեն երե-
կոյ, երբ ներսում նշածը թղթին էր յանձնում,
իրան թեթեւացած, հանգստացած էր զգում: Գրա-
ծը կարգում էր, զգում էր, որ գեղեցիկ է, և այդ
գեղեցկութիւնը նրա սիրտը լցնում էր մեղմ բա-
ւականութեամբ: Ելենան էր նրա յոյզերի կենդ-
րոնը, նոր ու նոր վշտերի աղբիւրը, որ գիշերնե-
րը զրաղեցնում էր նրա մտքերը, առաւօտեան
նրա առաջ դնում այդ մտքերից ազատելու, նո-
րից գրելու պահանջ: Ա՛խ, ինչպէս գեղեցկութիւնը
մի անգամ ժպտաց, հառաչում էր նա: Աշունը
սիրոյ վշտերի ընկերն է: Քանի ամառը չքանում
էր, այնքան Նաթանը տարւում էր սրտի ձայնով:
Նրա սրտում բորբոքում էր գեղեցկութեան պաշ-
տամունքի յոյզը: Թող նա այստեղ լինէր, թոյլ
տար միայն իրան նայել, խոնարհւել նրա գեղեց-

կութեան առաջ, երկրպագել, բաւական էր: Մը-
տածմունքի այսպիսի ըրպէներին մարդկութիւնը
իր կենսական հաշիւներով, քաղաքականութեամբ
և տնտեսական պայքարով, անհետանում էր նրա
մտքից: Նաթանն զգում էր, որ հրապարակի
ժխորից, կուից ու մաքառումից դուրս ուրիշ աշ-
խարհ էլ կայ: Այդ մենութեան խոհերի շրջանն
է, հեռու մարդկանց աչքերից, ինքն իր մէջ ամ-
փոված, մի անձի ներքին մտորումներն ու մա-
քառումները, անհատի հոգու տենչերն ու վշտերը:
Սառը լօգիկայի աշխարհից բացի կայ և սրտի ու
հոգու աշխարհը, որ եւման ժամին ըմբոստ է ու
հուժգուն...

Երբեմն Նաթանի մէջ ծնւում էր շրջապա-
տեց ազատելու բուն ցանկութիւն. զգում էր,
որ, համարեա, թիւրիմացութեամբ է կապել հին
տան հետ, որ գիւղը իր տեղը չի նոյնիսկ կարճ
ժամանակով: Նա սկսում էր ծրագրերն իր կազ-
մել...

Մի օր Ստեփան Սանամեանն ասաց, որ
Հայկը շուտով վերադառնալու է ճանապարհոր-
դութիւնից և մի առ ժամանակ ապրելու է գիւ-
ղում իր տիկնոջ հետ: Ծերունին դողդողալով աս-
աց այդ և մի զննող հայեացքով Նաթանին նա-
յեց: Վերջինն աշխատեց անտարբեր ձևանալ,
միայն տիրուհին տարակուսանքով որդուն նա-
եց:

Նա գալիս է, գալիս է, մտածում էր Նա-
թանն իր սենեակում, և այդ միտքը նորից ալի-

կոծում էր նրա սիրտը: Այո, գալիս է, իր ցնորք-
ների թագունին գալիս է: Բնութիւնը նրան ա-
ւելի հրապուրիչ էր թւում, թռչունների ճու-
ղիւնները սիրոյ հրեշտակային էլէգեաներ... Բայց
նա մենակ չէ, նրա հետ է օրինաւոր ամուսինը:
Այլ, անիծեն այդ օրէնքները, որ շղթայում են
մարդուն սուտ ու պատիր հասկացողութիւննե-
րով: Աստուած մարդուն ազատ է ստեղծել, ինչո՞ւ
այդ աստուածային պարզէն ոտնահարած է, ին-
չո՞ւ անհատը չը պիտի լսի իր հոգու, իր հաճոյքի
ձայնին, ինչո՞ւ զանազան պարտականութիւններ
կնոջը կապում են ծնողների, եկեղեցու, օրինա-
ւոր ամուսնու հետ: Գեղանի եղնիկը կարող է
թափառել անտառում և գնալ այն արուի հետ,
որին ինքն է սիրում, աղանին գուրգուրում է
այն վարուժանին, դէպի որը սիրտն է քաշում,
իսկ Ելենան պարտական է կապած մնալ Հայկի
հետ... Եթէ նա ինձ է սիրում, ցնորալից երազ-
ներում ինձ է տեսնում, եթէ նրա մրայօն աչքերի
ամաչկոտ հայեացքը ինձ է որոնում...

Ամբողջ ամառը Հայկը ման եկաւ, կնոջը
ցոյց տւեց բնութեան գեղեցիկ տեսարաններ,
ապրեց ծովի ափին, գիշերեց կղզիների վրայ,
ննջեց ալիքների աղմուկի տակ, նոճիների ստե-
րում: Նա ամեն միջոց գործ էր դնում իր գեղե-
ցիկ կնոջ սիրտը գրաւելու համար:

Ելենան հասկանում էր այդ: Նա երկար
մտածում էր նստած ծովափին, ժայռերի ճիւղե-
րին: Հանդադուր գեղեցիկ անդամ ալիքները

տատանում էին, և ծովը ծածկում էր մետաքսի կոյտերով: Վե՛ր, վե՛ր, ունում էր քամին երբեմն, խ՛ըշ, խ՛ըշ, կատաղում էին ալիքները, հարածում ժայռերին: Զառամեալ ժայռերը տնքում էին հարածներից: Բնութեան տարերքի այս խաղը աւելի էր թախծոտում ելնայի սիրտը: Չէ, նա մէկին է սիրում, ոչ ամուսնու գուրգուրանքները, ոչ արած ծախսերը, ոչ մետաքսի թանկագին զգեստները, ոչ ինչ և ոչ ոք չի կարող հանել իր սրտից այդ սէրը: Նա մտածում էր ու ցաւ էր զգում, որ Հայկը այդպէս ուշադիր է, իսկ ինքը փոխարէնը հատուցնել չի կարող: Չէ, ուրիշ կերպ չի կարող լինել, նա Նաթանի պատկերով է ապրում, նրա սիրոյ յուշերով...

Հայկն զգում էր, որ կինը մի գաղտնիք ունի թագցրած իր սրտում, որ նա անձնատուր է լինում գաղտնի խոհերի: Նա սկսում էր կասկածել, որ կինը ուրիշին է սիրում, յիշում էր այն օրը, որ առաջարկութիւն արեց: Ելնան ինչպէ՛ս գունատեց, ուշքը կորցրեց: Չէ, այն երիտասարդական ամաչկոտութիւնից չէր, ինչպէս ասաց աները, չէ, նա ուրիշի մասին էր մտածում: Կասկածը մեծանում էր նրա մէջ և կռծում էր նրա սիրտը, նա սկսում էր տանջւել, խանդել: Նա ելնային ոչինչ չէր ասում՝ վախենալով վշտացնել նրան:

Երբ ամառը վերջանում էր, Ելնան նրան խնդրեց՝ աշնանը գնալ հայրենիք:

— Եթէ դու երկար մնալ չես կարող, վերագարձիր Թիֆլիս, իսկ ես ցանկանում եմ աշնանը այնտեղ լինել, կարօտել եմ ծնողներին և գիւղական կեանքին:

Հայկը համաձայնեց, սակայն նա իսկապէս տուն դառնալ չէր ուզում: Նա կասկածում էր, որ կնոջ մտածմունքների աւարկան Վիկտորն էր, որը հաւանօրէն Պետերբուրգումն էր, բայց Նաթանը գիւղումն էր: Նաթանը սիրում էր Ելնային, անշուշտ դեռ չի մոռացել, Ասուած գիտի, ինչ կը պատահի, մտածում էր նա: Բայց Ելնան ցանկանում էր, և նա չէր կամենում ընդմանալ:

Սեպտեմբերի մի անուշ երեկոյ Հայկն ու Ելնան գիւղն եկան ի մեծ ուրախութիւն Ստեփան Սանամեանի և Արովեանների: Մի շաբաթից յետոյ Հայկը գնաց Թիֆլիս իր գործերը շարունակելու, իսկ Ելնան մնաց սկեսարի մօտ: Տիկին Աննան աղջկայ մօտ էր ապրելու, քանի նա գիւղումն էր: Ի դարմանս բոլորի Հայկի գնալուց մի օր յետոյ Վիկտորը եկաւ: Նրան ոչ ոք չէր սպասում, բոլորն հաւատացած էին, որ նա Պետերբուրգում է և իր գործերով է զբաղւած: Հայրը որ նրան սիրում էր, դարձեալ դայրացած էր նրա արարքի վրայ:

— Որդի, — ասաց նա մի քանի օրից յետոյ, — քանի՞ տարի պիտի քարշ գաս համալսարանների դռներում, բաւական է, խելքի եկ, սովորելու, ես շուտով կը միտնեմ, ուզում եմ, որ մահիցս յետոյ դու մարդ լինես, լաւ օր ու կեանք ունենաս, բարձր պատիւ:

Վիկտորը հանգստացրեց, թէ ինքը կարճ ժամանակով է եկել, թէ Թիֆլիսում անհրաժեշտ

գործ ունէր, այդ պատճառով է եկել, իսկ Թիֆլիս համակուլց յետոյ չէր կարող գիւղը չը գալ, և որ շուտ կը գնայ:

II

Ելինայի գալուց յետոյ Նաթանը փակուում էր սենեակում, խուսափում էր մարդկանցից և մանաւանդ Ելինային հանդիպելուց: Նրանք մի անգամ միայն իրար պատահեցին ճաշի ժամանակ, ամենքի առաջ: Երկուսն էլ շփոթեցին, շառագունեցին: Նաթանը դողդողալով բռնեց նրա ձեռքը և հազիւ կարողացաւ ասել. բարեւ էք եկել: Իսկ Ելինան այդ էլ չարտասանեց: Նա չը կարողացաւ խօսել, ձայնը խեղդեց կոկորդում, բառերը մոռացեցին: Ծաշի ժամանակ նրանք ուտել չէին կարողանում, կամ գունատուում էին, կամ երբեմն կարմրում: Ստեփան Սանամեանը, տիրուհին, տիկին Աննան հասկանում էին, ինչ է կատարւում նրանց մէջ, գողտուկ հայեացքով կամ նրանց էին նայում, կամ իրար երեսի: Այսպէս վերջացաւ նրանց տեսակցութիւնը. ոչ մի խօսք, ոչ մի հնչիւն, ձմւոդ, բաբախուն սրտով: Նաթանը այլևս ընդհանուր սեղանի չէր գալիս, մարդիկ իրանց ներկայութեամբ նրան խեղդում էին, նա մենակութիւն էր որոնում...

Այլ ընթացք ունէր Վիկտորի կեանքը: Նա հաւատում էր, որ լուրջ սիրահարւած է: Աւելի քան վեց ամիս էր, որ նա հեռացել էր, բայց Ելինային մոռանալ չէր կարողանում: Այդ էր պատճառը, որ նա թողել էր դասախօսութիւններն ու եկել, իսկ գնալու մասին դեռ չէր մտա-

ծում: Նա միշտ գրաււել եմ կանացի ընթշութեամբ, սիրել եմ կնոջ գեղեցկութիւնը: Այդ գեղեցկութիւնը ես քաղել եմ զանազան կանացից, ինչպէս մեղուն մեղրի նիւթը հաւաքում է զանազան ծաղիկներից: Մի ծաղիկ հեշտութեամբ փոխարինում է միւսին, և մեղուն զրա համար չի տրտնջում, միայն իր հիւթը գտնի, բայց Ելինային չը կարողացայ մոռանալ, նրան ուրիշը չի կարողանում փոխարինել, մտածում էր Վիկտորը: Մինչև երբ է տեւելու այդ զգացումը, մինչև երբ է Ելինան անփոխարինելի մնալու, նա վճռել չէր կարողանում: Լինում էին ըոպէներ, երբ նա մոռանում էր ամեն ինչ, յափշտակւում էր, ուզում էր գնալ, գտնել Ելինային, տանել նրան հեռու, ամենքից հեռու, ծծել նրա շթունքները անվերջ ու անյագ: Այս փափակի հետ նրա մէջ ծնւում էր հարբելու, յաւիտեանս հարբելու ցանկութիւն, մոռանալ, մոռանալ ամեն ինչ ու հարբել...

Մի երեկոյ Ելինան նստած սեղանի մօտ, արմուկները սեղանին յենած, իսկ գլուխը ձեռքերին՝ մտածում էր: Հայկը Թիֆլիսումն էր, և նա մի առ ժամանակ ստիպւած չէր ամուսնուն չը տանջելու համար նրա գուրգուրանքներին կեղծ ժպիտով պատասխանել: Սակայն Նաթանն ապրում էր այն տանը, ուր ինքն էր: Նրա սիրտը ուզում էր թռչել Նաթանի սենեակը: Նաթանն այնտեղ տխուր ու թախծոտ աչքերով մտածում է իմ մասին: Նա չի մոռացել, չէ, չի մոռացել: Նա գու-

նատեց, շփոթեց, նրա ձեռքը դողում էր: Նա նստած է մենակ ու մտածում է, մտածում է իմ մասին: Նա քայլում է յետ ու առաջ, խորհում է, մտորում է իմ մասին: Նա մենակ է, նա տանջւում է և ոչ ոք չը կայ, որ մխիթարի նրան, մեղմացնէ նրա ցաւերը: Այդ բոլորի պատճառը ես եմ, ես եմ տանջում նրան, աշխարհի վրայ իմ համար ամենաթանկ կեանքին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ես հնազանդւեցի ծնողներս, որովհետեւ ես կին եմ, ամուսին ունեմ, որովհետեւ այդպէս է պահանջում օրէնքը, սովորութիւնը, այդպէս են պահանջում մարդիկ... Սուսաննան այլ կերպ կը վարւէր: Նա այսօր էլ ասաց ինձ, որ ինքս եմ մեղաւոր, ես թոյլ եմ, չեմ կարողանում ընդիմանալ ոյժին, ուստի և դժբախտանում եմ: Նա իրաւացի է: Եթէ Վիկտորը մտնի միւս սենեակը, ուր նստած է այժմ Սուսաննան մայրիկի հետ, և ապի, որ սիրում է նրան, նա իսկոյն, հէնց մայրիկի ներկայութեամբ կընկնի նրա վզովը և կասի, տա՛ր ինձ, ուր կամենում ես... Այո՛, Նաթանը քայլում է իր սենեակում յետ ու առաջ և մտորում ամեկին, տանջւում սիրուց... ես խեղդւում եմ վշտից, ելք չը կայ, չէ... Ես արդէն պատրաստուում եմ մայր լինել, անխ, Աստուած, չէ, ելք չը կայ...

Մինչ Ելենան իր մտքերով էր տարւած, Վիկտորը կամացուկ բացեց դուռը ու ներս մտաւ: Մի քանի րոպէ նա կանգնեց դռան առաջ: Ելենան տեղից չը շարժեց, չը նկատեց Վիկտորին:

— Ելենա՛, — կամացուկ արտասանեց Վիկտորը:

Ելենան շտապով շուռ եկաւ: Վիկտորի ներ-

կայութիւնը նրան շփոթեցրեց: Ձէր սպասում նրան, մանաւանդ այդպիսի ուշ երեկոյան:

— Ելենա՛, ես եկայ մի քանի խօսք ասելու, ես գտնում եմ, որ հարկաւոր է իմ դրութեանս մասին ձեզ յայտնել:

— Խնդրում եմ, ինձ հանգիստ թողէ՛ք:

— Ելենա՛, մի տանջէ՛ք ինձ, ես սիրում եմ ձեզ, ես այլևս չեմ կարող լուռ տանջւել, ես ուզում եմ, որ դուք...

— Մի շարունակէ՛ք, ի սէր Աստուծո՛ւ, յիշէ՛ք, ես ձեր եղբոր կինն եմ:

— Այդ ինձ համար նշանակութիւն չ'ունի...

— Հեռացէ՛ք...

Ելենայի ոտքերը սկսեցին թուլանալ, գլուխը ցաւեց, նա վախնում էր, Վիկտորը նրան երկիւղ էր ներշնչում:

Վիկտորը իրան կորցրեց, նրան պատեց մի դուրեկան ջերմութիւն: Նա մօտեցաւ Ելենային և բռնեց նրա ձեռքը, նայեց նրա շփոթած աչքերին և առնց.

— Այո՛, ես ձեզ սիրում եմ:

— Թողէ՛ք ինձ, հեռացէ՛ք...

Վիկտորի աչքերում վայլեց լարւած հոգու կատաղի հուրը, նա կամեցաւ համբուրել Ելենայի ձեռքը, սր դեռ բռնած ունէր: Հէնց նոյն վայրկեանին Ելենան մի սարսափեցնող ճիչ արձակեց ու ընկաւ յատակի վրայ ուժահատ: Նրա ճիչը լսեց բոլոր սենեակներում: Ամենքը դուրս վազեցին յանկարծակի եկած: Սկսեց իրարանցում:

Վիկտորը այդ ճիչից սթափւեց: Կարծես նրա գլխին սառը ջուր ածեցին: Նրան շրջապատող

շերմութիւնը մի անգամից չքացաւ: Նա մի քանի վայրկեան մնաց սառած կանգնած, ապա կարծես հասկացաւ եղելութիւնը: Մինչ միւսները ներս էին մտնում, նա դուրս եկաւ սենեակից և մոլորւած քայլերով ցած իջաւ, գնաց պարտէզ: Պարտիզում նա երկար ման էր գալիս առանց հասկանալու, թէ ինչու: Նա ման եկաւ խաւարի մէջ, գտաւ մեծ, սուերախիտ ընկուզենու տակի հսկայ ժայռը, պարկեց նրա վրայ: Մի բարակ քամի շարժում էր տեսնելը: Նա մտածեց, մտածեց և կէս քուն-կէս արթուն դրութեան մէջ ընկաւ:

Բոլորը տեսան Վիկտորին՝ սենեակից դուրս գալիս: Նրանք նախ զբաղեցին Ելենայով: Երբ ուշաթափւած Ելենային ուշքի բերին, պարկեցրին, բժիշկն էլ եկաւ, Սուսաննան կամացուկ դուրս եկաւ տանից: Նա հասկանում էր, կարծես, թէ ինչ է պատահել: Որ Վիկտորը իր սենեակում չէր, նա շուտ իմացաւ: Նրա մէջ ծնեց ինչ որ կասկած: Վիկտորը ինքնամոռացութեան մէջ դուրս եկաւ: Գիշերւայ խաւարի և լուսութեան մէջ նա ռւր գնաց, հազար չար ու շառի կը հանդիպի, իր յանցանքի առաջին տպաւորութեան տակ կարող է իրան վտանգի ենթարկել: Նրա մէջ գլուխ բարձրացրեց մի հին յոյդ: Նա շալը ձգեց ուսին ու պարտէզ իջաւ, երկար որոնեց և գտաւ Վիկտորին ժայռի վրայ: Շալը վերցրեց իր ուսերից և ծածկեց նրան: Տեսնելով, որ այդ բաւական չէ նա նորից տուն վերադարձաւ, որպէսզի Վիկտորի վերարկուն ու գլխարկը տանի: Տանը նա Ելենային սոսկալի տանջանքների մէջ գտաւ: Կասկածում էին, որ նա կը վիժի: Մի առ ժամանակ Սուսաննան չը գիտէր, տանը

մնալ, թէ պարտէզ գնալ: Մտածեց, մտածեց և վերջապէս նորից պարտէզ իջաւ, հասաւ Վիկտորի մօտ, վերարկուն ձգեց նրա վրայ, գլխարկը դրեց գլխին ու կողքին նստեց: Վիկտորը զգում էր, որ մի մարդ կայ իր մօտ, բայց գլուխը չէր բարձրացնում, որովհետեւ սարի պէս ծանր էր: Վիկտորը տարեւել է զառանցանքներով, Սուսաննան մտածում էր: Նա մի անգամ կռացաւ ու համբուեց Վիկտորի այրուղ շրթունքները: Այդ համբոյրը նրա սիրտը լցրեց քնքոյշ հաճոյքով:

— Ես սիրում եմ քեզ, յանցաւորիդ, — մրմնջաց Սուսաննան:

Երբ աքաղաղները կանչել սկսեցին, արեւլքում նշմարեցին արեւի առաջին շողերը, և աստղերի ցոլքը սկսեց գունատել, Վիկտորը աչքերը բաց արեց ու նստեց: Նա ազատեց կօշմարից: Երբ Սուսաննային տեսաւ, հասկացաւ ամեն ինչ, յիշեց երեկոյան անցքը, գլխի ընկաւ, թէ ով է բերել վերարկուն ու գլխարկը, ասաց:

— Շնորհակալ եմ:

Ապա նա կանգնեց, չորս կողմը դիտեց, ձեռքերով յետ քաշեց մազերը ձակատից, յետոյ մօտեցաւ Սուսաննային, բռնեց նրա ձեռքը և ասաց:

— Շնորհակալ եմ, ներիւր ինձ:

Դժբախտ եմ, արժանի եմ կարեկցութեան:

— Ես պարտաւոր եմ քեզ օգնել...

— Արժանի չեմ, դուք կարող էք ինձ ներել, բայց ոչ սիրել... Այստեղ մնալը ինձ համար աւելորդ է, մնաք բարեւ, — ասաց նա և վերարկուն ուսին ձգելով քայլերը դէպի տուն ուղղեց:

—Սպասիր, սպասիր, այնտեղ անէծքով կընդունեն:

—Այդ դէպքում ես միւս կողմով կը գնամ, ֆնաք բարև:

—Ես կարող եմ ուղեկցել:

—Շնորհակալ եմ, հարկաւոր չէ, արժանի չեմ:

Եւ նա գնաց պարտիզի հակառակ կողմը, դէպի խճուղին, որ տանում էր կայարան: Գիւղը քիչ-քիչ կորչում էր նրա աչքից: Որքան մօտենում էր կայարանին, այնքան, կարծես, յոյզերը մեղմանում էին: Նա յիշեց Ելենային և հոգին մի սուր ցաւ զգաց: Բայց երբ երկաթուղու ծուխը նկատեց, զգաց, որ փրկութիւնը մօտ է: Գիւղի նեղ ու խեղդող փողոցների փոխարէն աղմկոտ քաղաքի պատկերը ծագեց նրա մէջ: Նոր կեանք, նոր հաճոյքներ, նոր կանայք, նոր սէր, ծրագրւում էին նրա գլխում...

Երբ Սուսունյան կսկծոտ սրտով տուն եկաւ, Ելենան ծնել էր հնգամսական մի տղայ և ուշաթափ պարկած էր: Ստեփան Սանամեանը վշտից խօսել չէր կարողանում. կանայք շփոթւած ու տխուր նստած էին ծննդկանի մօտ: Նախանը մոայլած կանգնած էր դռան առաջ, նրան չէին թողնում ծննդականի սենեակը:

Երկու օրից յետոյ Հայկն եկաւ, իսկ դրանից մի օր յետոյ Ստեփան Սանամեանը կաթւածահար եղաւ:

III

Հին տան վրայ մի խորհրդաւոր խաղաղութիւն էր տարածւել: Ոչ ուրախութեան աղմուկ էր լսւում, ոչ դարդից ուռած սրտի բարձրաձայն հեկեկանք: Ամենքը տխուր էին, խօսում էին կամացուկ, խորհրդաւոր շշուկներով, աչք-ունքի շարժումներով: Նրանք, կարծես, վախենում էին, թէ որ ձայն հանեն, մի յանկարծական արհաւիրք կը ծնւի հնչիւններից: Դարբասի դռները փակւած էին, գիւղացիներից ոչ ոք ներս չէր ընդունւում:

Նախանի սիրտը պատուում էր: Ելենայի սենեակը փակւած էր նրա համար: Երբեք կամաց, մատների վրայ քայլելով կանգնում էր դռան յետևում, կամ դուրսը, պատուհանի տակ, ականջ էր դնում: Նրա ականջին հասնում էին փսփսոցներ: Երևի հիւանդապահները՝ մայրս ու տիկին Աննան են մտքեր փոխանակում, մտածում էր նա: Մի օր էլ նկատեց, որ մայրը աւելի քան տխուր է, բերանը չի բացւում խօսելու: Նրա աչքերի մէջ ինչ որ գաղտնիք կար: Մօրը ոչինչ չը հարցրեց: Հարկաւոր չէ նրան աւելի ևս տանջել, առանց այն էլ նա շատ է այրւում ամենքի ցաւերով, վճռեց նա: Սիրտը հանգստանալ չէր կարողանում: Աշխատանք, գործ նա թողել էր այն օրւանից, երբ Ելենան եկաւ և մանաւանդ երբ հիւանդացաւ: Նա դուրս եկաւ իր սենեակից և մտաւ Ստեփան Սանամեանի սենեակը: Ծերունին լուռ պարկած էր, աչքերը խփած: Նրա մարմինն ամբողջ աջ մասը չէր գործում: Բադարադ

Արժեքները կնճռոտած ճակատով, յօնքերը կիտած, լուռ նստած էր հիւանդի կողքին: Հիւանդի դրու-
թիւնը ազդեց Նաթանի վրայ, նա հառաչեց ու
նստեց պատի մօտի աթոռի վրայ: Ներս մտաւ
Հայկը և Արժեքանի հարցին՝ ինչպէս է՝ պատաս-
խանեց ուսերի յուսահատական շարժումով: Նա-
թանը երկար չը համբերեց, դուրս եկաւ: Երբ
անցնում էր միջանցքով, նրա ականջին հասաւ
մի երգի ձայն: Մէկը երգում էր կանացի, քաղցր
ու հիւանդ ձայնով, ձայնի ջղային տատանում-
ներով: Աստուած իմ, այս Ելենայի ձայնն է, ան-
ցաւ Նաթանի մտքով: Նա զարմացած կանգ ա-
ռաւ: Այո, նա է, նրա ձայնն է, ի՞նչ է նշանա-
կում այս: Նա ամբողջ մարմնով լսելիք դարձաւ,
աշխատում էր կլանել իւրաքանչիւր հնչիւն: Ե-
ղանակները շուտ-շուտ փոփոխւում էին: Նաթա-
նի սրտում ծնւեց մի սարսափեցնող կասկած:
Ձայնը յանկարծ լռեց: Նա զգում էր, որ այլևս
այդ խորհրդաւոր գաղտնիքը տանել չի կարող,
որ ոյժերը սպառւում են, հարկաւոր է գնալ նրա
սենեակը և տեսնել նրան: Զէ՛ որ նա հիւանդ է,
քո ներկայութիւնը վտանգաւոր է, ասում էր
նրան մի ուրիշ ձայն: Յետոյ մտքերը խառնե-
ցին, ապա նրան տեսնելու փափակը լռեցրեց
սրտի միւս ձայներին: Նա քայլերն ուղղեց գէպի
հիւանդի սենեակը: Բայց այդ նոյն վայրկեանին
դուռը բացւեց և Սուսաննան դուրս եկաւ: Նա-
թանը ֆիաց կանգնած: Սուսաննան, հասկացաւ,
թէ նա ինչու է այստեղ, նայեց նրա աչքերին,
նրանց մէջ կարդաց նրա տանջանքները, ապա
բռնեց նրա թևից և ասաց.

— Գնանք, այստեղ կանգնելը անյարմար է:

Նաթանը չընդիմացաւ, հետեւեց նրան: Սու-
սաննան նրան տարաւ իր սենեակը: Նաթանը
հարցրեց նրան:

— Ասէ՛ք ինձ, Սուսաննա, Ելենան ինչո՞ւ էր
երգում, ինչպէ՞ս է, որ հիւանդը երգում է, միթէ
այդ կարելի է:

— Հանգստացէ՛ք, կը պատմեմ: Նա այնպիսի
հիւանդ է, որ երգում է: Նրա հիւանդութիւնը
կոչւում է ծննդաբերական ջերմ. նա զառանցում
է և զառանցաքների մէջ երգում է, անկողնից
դուրս է գալիս և դէպի դուռն է դիմում: Նա այդ
դրութեան մէջ անգամ ձեզ չի մոռացել, ձեր սէրը
դեռ նրա սրտումն է, սակայն դուք մի գունատ-
ւէ՛ք, ընդհակառակը, այդ ձեզ ոյժ պիտի տայ...

Եւ Սուսաննան պատմում էր հիւանդի հո-
գու անշէջ սիրոյ մասին: Նաթանն էլ լսում էր
յուզւած սրտով: Սէրը աճում էր նրա ներսը և
լցնում ամբողջ կուրծքը, աչքերում փայլում էր
անբախտ սիրոյ դալուկ հուրը...

Ներս մտաւ տիրուհին: «Հանգստացաւ», աս-
աց նա, «բժիշկն ասում էր, եթէ հանգստանայ,
լաւ կը լինի, հանգստացաւ, քնեց»: Նաթանը լուռ
էր: Սուսաննան գնաց պարտէզ Տիրուհին գնաց
միւս հիւանդի՝ Ստեփան Սանամեանի մօտ: Եղ-
բօր դժբախտութիւնը տիրուհուն աւելի քան թու-
լացրել էր: Եթէ նրան մի բան պատահի, ևս ապ-
րիչ չեմ կարող, աւելի լաւ է, նախ ևս մեռնեմ,
յետոյ նա, մտածում էր տիրուհին:

Նաթանի ականջներում հնչում էր երգը,
նա մտքում կրկնեց Սուսաննայի ասածները, յե-
տոյ մօր ասածը. «Հանգստացաւ, քնեց»: Նրա
սրտում ուրախութեան պէս մի բան շարժեց, նա

վեր կացաւ, դուրս եկաւ, անցաւ պարտիզի կողմի պատշգամբը: Այնտեղ դրած էր մի մեծ ծաղկաման: Ծաղկամանի մէջ էլ մի նարնջի ծառ էր տնկւած. մի քանի նարնջներ քարշ էին ընկած թարմ ոստերից: Նա յենեց վանդակին ու սկսեց արեւմուտքին նայել: Լերան վրայ հսկայական հրդեհ կար վառւած ամպի կոյտերից, որոնք որքան բարձրանում էին, այնքան շիկնում էին: Ամենից բարձր ձգւած էր ծիրանի-մանուշակագոյն մի լայնեզր քող: Լերան մօտ հրեղէն բոցերի մի վիթխարի հնոց կար: Պարտիզի ծառերի տերեւները սկսել էին դեղնել, իսկ լերան լանջերը ծածկւած էին աշնան կանաչով, մէջ ընդմէջ կանաչագոլորկ գորշ ցելերով...

Նախանը շուռ եկաւ, նստեց հասարակ փայտից շինած աթոռի վրայ, որ դրւած էր ծաղկամանի մօտ, ձեռքերը փաթաթեց վանդակներին և գլուխը ձեռքերի վրայ դնելով աչքերը ուղղեց պատշգամբի սպիտակ վարագոյրով ծածկւած պատուհանին, որ բաժանում էր նրան Ելենայից: Այնտեղ, պատուհանի միւս կողմում պարկած է նա, քնել է նա, հանգստանում է, կը լաւանայ...

Նախանին թւաց, որ վարագոյրը շարժեց, ապա երկու սպիտակ ձեռքեր յետ քաշեցին այն, պատուհանի առաջ դժագրեց մի կերպարանք: Նախանը կանգնեց յանկարծակի եկածի պէս: Աստուծոյ իմ. Պատուհանի առաջ կանգնած էր Ելենան դալուկ շրթերով, սպիտակ դէմքով: Նա սպիտակ շապիկ էր հագած, որ հասնում էր մինչև ծնկները: Մազերը շող էին անցած ուսերի վրայ, իսկ լայն բացւած աչքերը նայում էին Նախանին յառած, մոլորւած, շփոթւած հայեացքով:

Քով: Ահաբեկւած մի եղնիկ էր նա, որ յանկարծակի էր եկել որսկանի առաջ...

Նախանը յափշտակեց, «Ելենա», մրմնջաց նա ու ձեռքերը մեկնեց, նոյնիսկ վազեց դէպի նա, դէպի պատուհանը:

— Ուշ էր: Հիւանդին, նկատեցին, գրկեցին, յետ տարան: Պատուհանը նորից ծածկեց սպիտակ վարագոյրով: Նախանը ձեռքը մեկնեց դադարի տարածութեան մէջ, ապա թուլացած յետ քաշեց, բռնեց պատշգամբի սիւնը: Յուզումը խելոգեց նրա կոկորդը, լսեցին նրա հեկեկոցները...

Այն գիշերը ծիծեռնակի թևից էլ սև էր, սև՝ թուխ կարտալի նման: Օդը թախիծ էր տարածում լուռ խաւարի մէջ: Մարդկանց հոգիները կսկծում էին մրմուռ հագած մօր սրտի պէս: Ամենակալ լուսնինը սոսկում էր աղբում հիւանդապահ կանաց վրայ, իսկ կէս գիշերին արթնացած քամին վայ էր կանչում պարտիզում և ծառերին անաբեկում...

Ահա այդ գիշերն Ելենան պատրաստւում էր հրաժեշտ տալ աշխարհին: Դեռ երեկոյեան նրա տաքութիւնը հասաւ քառասուն աստիճանի, իսկ կէս գիշերին աւելի բարձրացաւ: Առաւօտեան ժամը հնգին նա հոգին աւանդեց...

IV

Երեք օրից յետոյ Նախանը ուշքի եկաւ:

Այդ երեք օրուայ ընթացքում նա չէր հասկանում, թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը: Միայն այն գիտէր, որ նա չը կայ այլևս: Նա որ, ապրում էր, շնչում, որ սիրում էր, զգում, այլևս չը կայ: Այդ միտքն էր բևեռել նրա գլխում: Այս մտքի ազդեցութեան տակ նա երեք օր ոչինչ չէր հասկանում, ոչինչ չէր տեսնում: Հաւաքած բազմութեան մէջ, լացի-կոծի ժամանակ նա քայլում էր ուրախանի պէս, կամ կանգնում այս-այն անկիւնում, նայում սրա-նրա դէմքին, բայց ինչ էր զգում, ինչ էր մտածում, ոչ ինքը խօսքեր ունէր ասելու, ոչ ուրիշներն էին հասկանում: Երբեմն նա անբնական քրքիջ էր արձակում, ապա սկսում էր հեկեկալ: Այդ ժամանակ արցունքները թափւում էին աչքերից: Ոչ ոք չէր կարողանում տեսնել նրա հոգու տրագիկան: Նա մի անգամ փորձեց մտնել այն սենեակը, ուր դրած էր դադաղը ծաղիկների մէջ շաղախւած, բայց նրան բռնեցին, արգելեցին: Նա ոչինչ չէր ասում, ձայն չէր հանում, բայց նրա աչքերն այնպիսի արտայայտութիւն ունէին, որ նայողին տանջանք էին ներշնչում: Նա գնաց նաև գերեզմանատուն, ամբոխի հետ: Բարեկամներից մէկը բռնեց նրա թևը, գուցէ զգալով, որ այդ լուռութեան տակ անարկու վիշտ կայ: Թէ հէր են գնում, ինչհետեւ, նա չէր ըմբռնում, միայն աչքերը սևեռած էին սպիտակ դադաղին: Երբ դադաղը իջեցրին փոսը, բազմաթիւ շրթունքներ ինչ որ աղօթք մըմնջացին, սևազգեստ քահանայն տխուր ու բարեբ ձայնից «Ճանապարհ ճշմարտութեան», ապա մարդիկ խորհրդաւոր շշուկներով սկսեցին օրհնած հողը բռերով փոսը թափել, նա ճչաց և

ուշաթափ ընկաւ բարեկամի թւին: Այդպէս ուշաթափ նրան տուն տարան...

Անցաւ մի քանի օր: Նրա սենեակում լուռ նստած էին մի քանի բարեկամներ: Տիրուհին մեռելի դէմք ունէր: Տեսնողները կարծում էին, որ խեղճ կինը շուտով հոգին կաւանդի, բայց նա դեռ ապրում էր: «Տէր Աստուած, հոգիս առ, որ այսպիսի օրեր չըքաշեմ, իմ մնացած օրերս աւելացրու Նաթանի կեանքի վրայ», կրկնում էր նա բազմաթիւ անգամ:

Նաթանը աչքը բաց արեց, նրա գիտակցութիւնը քիչ-քիչ սկսեց պարզել, միտքը գործել: Նա վեր կացաւ ու սկսեց քայլել, ոչ մի խօսք չասաց շրջապատողներին: Վտանգն անցաւ, կրկնում էր մտքում տիրուհին:

Երբ երեկոն մօտեցաւ, Նաթանի սիրտը ներս սողաց մի ցաւ, մտքերը նորից պաշարեցին նրա ուղեղը: Ծանրաբեռնւած մտքերով նա գլուխը հանեց պատուհանից ու նայեց ձորին: Գետը՝ կապոյտ ու վճիտ, շարունակում էր իր յաւիտեական խշշոցը և անդադար հարւածում էր իր անդօր ալիքներով ժայռերի անվախ կրճերին: Նաթանի սիրտը սկսեց բորբոքել ներքին կրակից: Նա դուրս եկաւ սենեակից, միջանցքով անցաւ պատշգամբը: Այդ ժամանակ նրա ականջին հնչեց «այն հրգը», պատուհանի վարագոյրը կամացուկ բարձրացաւ և նրա առաջ պատկերացաւ «նոյն պատկերը» լայն բացւած, սարսափած աչքերով, մազերը շաղ անցած, սպիտակ շապկով... «Ելէ՛նա» ճչաց նա, ձեռքերը դէպի պատուհանը մեկնեց. բայց նրա ոտքերը թուլացան, նա ուշաթափ վայր ընկաւ դետին...

Ելենայի մահը մեծ չափով վշտացրել էր նա հարազատներին: Բազարագ Աբովեանը վշտից քար էր կտրել: Նրա ճակատը աւելի քան կընձռոտել էր: Նա լուռ էր, իր սրտինը ոչ ոքի չէր ասում, դարդը ուրիշների հետ չէր բաժանում, նա ատամները ամուր իրար էր սեղմում, որ հահառաջանքներն անդամ ուրիշներ չիմանան: Աստուած է արել, մտքում վճռում էր նա, բայց հրանի այս Սանամեանները չըպատահէին: Նա ամենից շատ Վիկտորին էր ատում, որովհետև Ելենայի հիւանդութիւնը նրա հետ էր կապում, բայց Նաթանին էլ տեսնել չէր կարողանում: Նրա միտքը ծուռն էր, Ելենայի վրայ էր նրա աչքը, այդ պատճառով այս ամբախտութիւնը ծնեց, մտածում էր նա:

Տիկին Աննան ընկճել էր հարւածից, փոքրացել էր, խեղճացել, նա ոչ ոքի գէմ չէր զայրացած: Ասածու կամքն է, նա է ստեղծել: Մարդու ճակատին ինչ գրւած է, այն էլ պիտի լինի: Բայց մայրական սիրտը մտքին չի հնազանդում, տիկին Աննան լալիս էր, մանաւանդ երբ միտքն էր բերում վաղամեծ որդուն: Գերեզմանատանը երկու շիրիմ ունէր, երկուսն էլ հաւասարաչափ սուգ էին պատճառում:

Իսկ Սուսաննան: Ոչինչ չըկար աշխարհում, որ նրան միխիթարէր: Ցերեկը Ելենայի պատկերն ունէր աչքի առաջ, գիշերը երգում նրան էր տեսնում: Երբ երազը չքանում էր, նա լաց էր լինում անկողնում: Միայն հայրն էր կարողանում նրան համոզել, պարկեցնել: «Նա էլ եմ անբախտ», — ասում էր նա հեկեկալով:

Այբի տիրուհին հիւանդ Նաթանի մօտ նըս-

տած չէր իմանում, թէ ինչու այդքան դարդեր միասին եկան: Թարմ շիրիմը լար, կաթածահար եղբօրը սգար, թէ որդու մասին հոգար: Իսկ Ստեփան Սանամեանը պարկած էր մահճակալում: Նա երբեմն աչքերը բաց էր անում ու մօտը եղած անձանց գէմքերին նայում: Տեղական բժիշկը օրը մի քանի անգամ գալիս էր, իսկ նահանգական քաղաքից շաբաթը երկու անգամ այցելում էին երկու յայտնի բժիշկներ: Նրա առողջութիւնը դէպի լաւն էր թեքում, նա քիչ-քիչ սկսել էր թլատ լեղով խօսել...

Միայն Հայկն էր, որ իրան ամուր էր պահում. նա էր ոտքի վրայ, նա էր կառավարում տունը: Նա խորապէս ցաւում էր իր կնոջ այդքան վաղ մահան համար, առաջին օրէրը նոյնիսկ թուլանում, լաց էր լինում, բայց շուտով ոյժերը հաւաքեց: Նրա համար որոշ էր, որ Ելենան իրան չէր սիրում, որ իրանց ամուսնութիւնը բախտաւոր չէր, բայց այսպիսի շուտափոյթ և այդքան տխուր վախճան նա ոչ կամեցել էր, ոչ էլ երազել: Նա զգում էր, որ իր թեւերը աղատ են, բայց կըցանկանար, որ աղատութիւնը այդ գնով չստանար: Սակայն նա հաշտւում էր իրողութեան հետ: Մի քանի օրից յետոյ նոյնիսկ գործերի մասին էր մտածում, նոր ծրագիրներ էր կազմում: Հարկաւոր է գիւղը ընդ միշտ թողնել, Գիւղը անշարժ է, յետադէմ, գիւղը դժբաղտութիւնների ու պատահականութիւնների բուն է: Ոչ հարստութիւնը, ոչ քաղաքից բերած յարմարութիւնները, ոչ կրթած լինելը չեն կարող մարդուն ազատել գիւղական ճահճացնող մթնոլորտից: Այսպէս էր մտածում Հայկը:

Նաթանն էլ նրա մտածմունքի առարկայ էր դառնում: Պատանի հասակից նա սովոր էր նրան իրանց տան անդամը համարել: Նա Նաթանին միշտ էլ յարգել էր, խելօք մարդ էր համարել, ուժեղ անձն էր ընդունել: Սակայն զարմանում էր այն դրուժեան վրայ, որի մէջ ընկել էր Նաթանը: Միթէ սիրահարութիւնը իսկապէս այնքան հզօր է, որ պատրաստուած, եւրոպական գիտութեամբ զարգացած մարդուն 'կարողացել էր յափշտակել, գրաւել ու զրկել աշխատանքներից, հիւանդացրել: Ո՛չ, ոչ, բաւական է, այս բոլորին վերջակէտ պիտի դնել: Հին տունը այլևս ոյժ չունի մեզ՝ նոր մարդկանցս պատասպարելու համար, նա խարխուլ է, նա քանդուելու է, պէտք է թողնել նրան: Մի տարւայ փորձը բաւական է համոզելու, որ հին տունը վերանորոգւելու ոյժեր չունի: Հարկաւոր է ամբողջ ընտանիքով քաղաք դնալ, այն էլ մեծ քաղաք, Թիֆլիս գնալ: Այնտեղ ամենքս կսկսենք նոր և հիմնական կեանք: Թող այս դժբախտ տարին մոռացւի: Այնտեղ Նաթանը կսկսի նոր աշխատանքներ... Վճռած է, նրանք բոլորը Թիֆլիս են գնում...

V

Նաթանը թոյլ էր զգում իրան: Երբ այնքան ոյժեր հաւաքեց, որ կարողանում էր ժամերով զբօսանքի գնալ, արդէն եղանակները բաւական սառն էին ու ամենուրեք նախշուն աշուն էր...

Այն օրից, երբ Ֆիդիքական ցաւերն անցան և նա նորից սկսեց իր շուրջը նայել զննող հեացքով, շրջապատի մարդիկ, պարտէզն ու սե-

նեակները, նոյնիսկ իւրաքանչիւր իր շարունակ յիշեցնում էր նրան իր կորուստը: Նա մտնում էր պարտէզ, իջնում էր ձորը և երկար ժամերով նստում ուռնիքների տակ, ժայռերի վրայ: Գետը հոսում էր, և նրա ձայնը Նաթանին սգերգ էր թւում, իսկ ուռնիք դեղնած տերևները հանդարտ թափւում էին ցած, ընկնում էին ջրի երեսը, մի քանի անգամ պտոյտներ գործում, ապա նեւում հոսանքի բերանը և գնում, չքանում, ընդմիշտ: Շրջապատողներից ոչ ոք նրան չէր հասկանում: Նրա մէջ քիչ-քիչ հասունանում էր այդ ամենքից ազատւելու ցանկութիւն: Ինձ ոչինչ չի կապում այս տան հետ, հարկաւոր է թողնել, հեռանալ: Իսկ մայրդ, հարցնում էր նրան մի ներքին ձայն, և նա այդ հարցի վրայ կանգ էր առնում: Նրա մէջ գլուխ էին բարձրացնում մանկութեան յուշերը, բարոյական զանազան հասկացողութիւններ: Նոր-նոր ցանկութիւններն ու զգացումները ընդհարւում էին հսերի հետ: Նրա սրտում սկսւում էր մրցում, կռիւ: Այդ հոգեկան մարտը տանջում էր նրան, զբաղեցնում օրերով...

Մի օր երազում նա տեսաւ Ելենային: Երազից սթափւելուց յետոյ նա չըքնեց: Մինչև լոյս՝ խաւար սենեակում նա քայլում էր ու մտածում: Հէնց արևի ճառագայթները շողողացին հանդիպակաց զագաթի գլխին, նա դուրս եկաւ: Երկար ման էր գալիս պարտիզում: Թափւած տերևները խշխշում էին նրա ոտների տակ, իսկ աշնան քնքոյշ կանաչները ծածկւել էին ցօղով և, կարծես զգալով վերահաս վտանգը, կուչ էին ելել, խեղճացել: Սառը օդը դուր էր գալիս Նաթանին: Հաստաբուն մի ընկուղենու տակ նա

կանգ առաւ: Յիշում էր, երբեմն գալիս էր այդ-
տեղ, փոքրիկ առակի մօտ նստում ու կարդում:
Իր ձեռքով պատրաստած քարերի շարածքը, որ
նրան իբրև նստարան էր ծառայում, քանդել էր:
Յանկարծ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի սա-
րեակի ձվձուռ: Նա ականջ դրեց: Սարեակը եր-
գում էր, բայց նրա հնչիւնների մէջ մի յուզում-
նալի, վշտալի շեշտ կար: Նա յիշեց, որ խոր ա-
շուն է, իսկ սարեակները այդ ժամանակին սովո-
րաբար չլած են լինում, ուստի և դարձացաւ:
Սարեակը իր ձայնն աւելի բարձրացրեց: Նա-
թանը ներշնչեց փոքրիկ թռչունի երգով և ին-
ստիքտաբար քայլերն ուղղեց դէպի այն կողմը,
որտեղից ձայնն էր գալիս: Նա տեսաւ թռչնակին,
որ նստած ճիւղի վրայ, երգում էր և ցած նա-
յում: Նաթանն էլ ցած նայեց: Ծառի տակ ըն-
կած էր մի ուրիշ սարեակ: Նաթանն աւելի մօ-
տեցաւ: Ծառի վրայի սարեակը նրան տեսնելով
թռաւ, աւելի բարձր ճիւղի վրայ նստեց, մի
վայրկեան լռեց, ապա շարունակեց իր ձվձուռը:
Իսկ գետնի վրայի սարեակը չը շարժւեց. նա
թևերը փռած, անշնչած ընկել էր գետնի վրայ:
«Խեղճ», շշնաջ նաթանը և կանգ առաւ: Այդ
րոպէին նա զգաց կենդանի սարեակի հոգու սու-
գը և վերապրեց իր անցեալը: Նա նստեց քարի
վրայ: Ծառի վրայի սարեակը, որը անշնչացածի
սիրելին էր անշուշտ, շարունակում էր երգել:
Նաթանն էլ տխրում էր աւելի ու աւելի: Նա-
թանի շրթունքները դողդողացին, նա պատրաստ
էր լաց լինելու, բայց հեկեկոցը զսպում էր նա:
Սարեակը երգեց, երգեց ու լռեց: Նաթանը նայեց
սարեակին, որը այդ նոյն րոպէին մի քանի ան-

գամ պտոյտներ գործեց անշունչ ընկերով շուրջը,
մի քանի ճռուղիւն արձակեց ու թռաւ: Նաթանը
նայում էր նրա յետևից: Սարեակը թռաւ հեռու,
շատ հեռու և այլևս չը վերադարձաւ:

Չէ, նա գնաց, իր սուգն արեց ու գնաց
շարունակելու իր ուշացած ուղին, որպէսզի հաս-
նի շուտ չուղներին ու կարողանայ հեռու, բայց
ծաղկազարդ ու քնքոյշ հաճոյքներով լի, տաք
երկրում նորից ապրի, ականջ դնի աղբիւրի քըշ-
քչոցին, քամու սուլոցին, նայի հրդեհոտ վերջա-
լոյսին, երգի այգը բացելիս...

Նաթանը խորասուզած իր մտքերի մէջ
վերադարձաւ տուն: Այդ ամբողջ օրը նրա հոգին
ենթարկւած էր փորձութեան: Ժաշից յետոյ նա
առանձնացաւ իր սենեակում: Նրա դէմքը զանա-
զան արտայայտութիւն էր ստանում: Երևում էր,
որ նա գերմարդկային ճիգեր էր թափում ինչ
որ վճիռ անելու համար:

Աշնան օրը կարճ էր, երեկոն մօտենում էր:
Նաթանը մի երկու տող բան գրեց, թուղթը դը-
րեց սեղանի վրայ, հագաւ վերարկուն ու դուրս
եկաւ: Առանց տնեցիներից մէկին տեսնելու նա
անցաւ փողոց ու բռնեց այգիների ճանապարհը:
Կէս ժամից յետոյ նա գերեզմանատանն էր: Գը-
տաւ Ելենայի հողաթումբը, չորեց նրա առաջ,
զլուխը խոնարհեցրեց դէպի շիրիմը: Վշտերի ամ-
բողջ ծովեր անցան նրա սրտով, Ելենա, Ելենա,
մըմնջում էր նա...

Արևն էլ մտաւ: Հեռու արևելքում վերջա-
լոյսը անդրադարձել էր ծիրանի մանուշակի և
կարմիր վարդի իրար խառնւած շողերով: Ամպե-
րի դեզերը սկսեցին այրել ու հուր կտրել: Ծա-

ռերը տերևաթափ էին լինում: Նարնջի դեղձենի-
ները, ալ գոյնով ճոխացած տանձենիները կամա-
ցուկ սվաւում էին մեղմիկ գեփիււից, ընկուղենին
հպարտ տխրութեամբ շարժում էր բարձրաբերձ
գլուխը... Օրը մթնում էր, օդը ցրտում, իսկ
բուն՝ մատուռի աւերակներից, կլանչում էր՝ բու,
բու... Նւաձայնը տարածւում էր օդում վարագիչ
տրամադրութեամբ ու խանգարում շիրիմների
շուրջը սփռած գերեզմանային լուծիւնը:

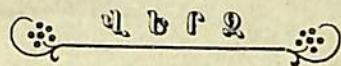
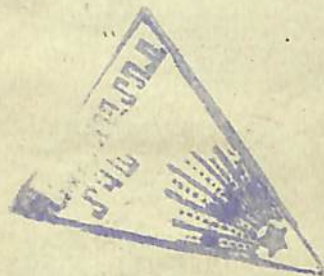
Երբ Նաթանը գլուխը բարձրացրեց, արդէն
մութն էր: Աստղերը պսպղում էին երկնակամա-
րի վրայ: Հարաւարեւելքում առկայծում էր սի-
րիուսը, որ նազանի շարժածքով բարձրանում էր
և ակնարկներով հասկացնում իր հարեան Օրիոնի
աստղերին, որ ինքն է երկնքի թագուհին լուսնի
բացակայութեան ժամին, իսկ միւսները երկնքում
հաստատւած են իր շքախումբը զարդարելու հա-
մար:

Նաթանը նայեց այդ փայլուն աստղին, ա-
պա կռացաւ վերջին անգամ համբուրեց հողա-
թումբը, մի անգամ էլ հայեացքը ուղղեց դէպի
գիւղը, որ հազիւ նշմարւում էր երեկոյեան մշու-
շի միջին, և նորից բռնեց մեծ ճանապարհը...

Թէ՛ հւր է գնում, ինչո՛ւ, այդ մասին չէր
մտածում: Սակայն մի բան պարզ էր: Նա հաւա-
տում էր, որ մարդիկ գնում են ոչ միայն այն
ժամանակ, երբ խելքն ու տրամաբանութիւնն են
որոշում, ոչ միայն այնտեղ, ուր միտքն է ճամ-
բում, այլ նաեւ շարժւում են սրտի կամքով, աչ-
քերն ուղղում են դէպի անորոշ, անըջային տա-
րածութիւնները:

Նւ սիրիուսը պէծպէծին էր տալիս, և Նա-

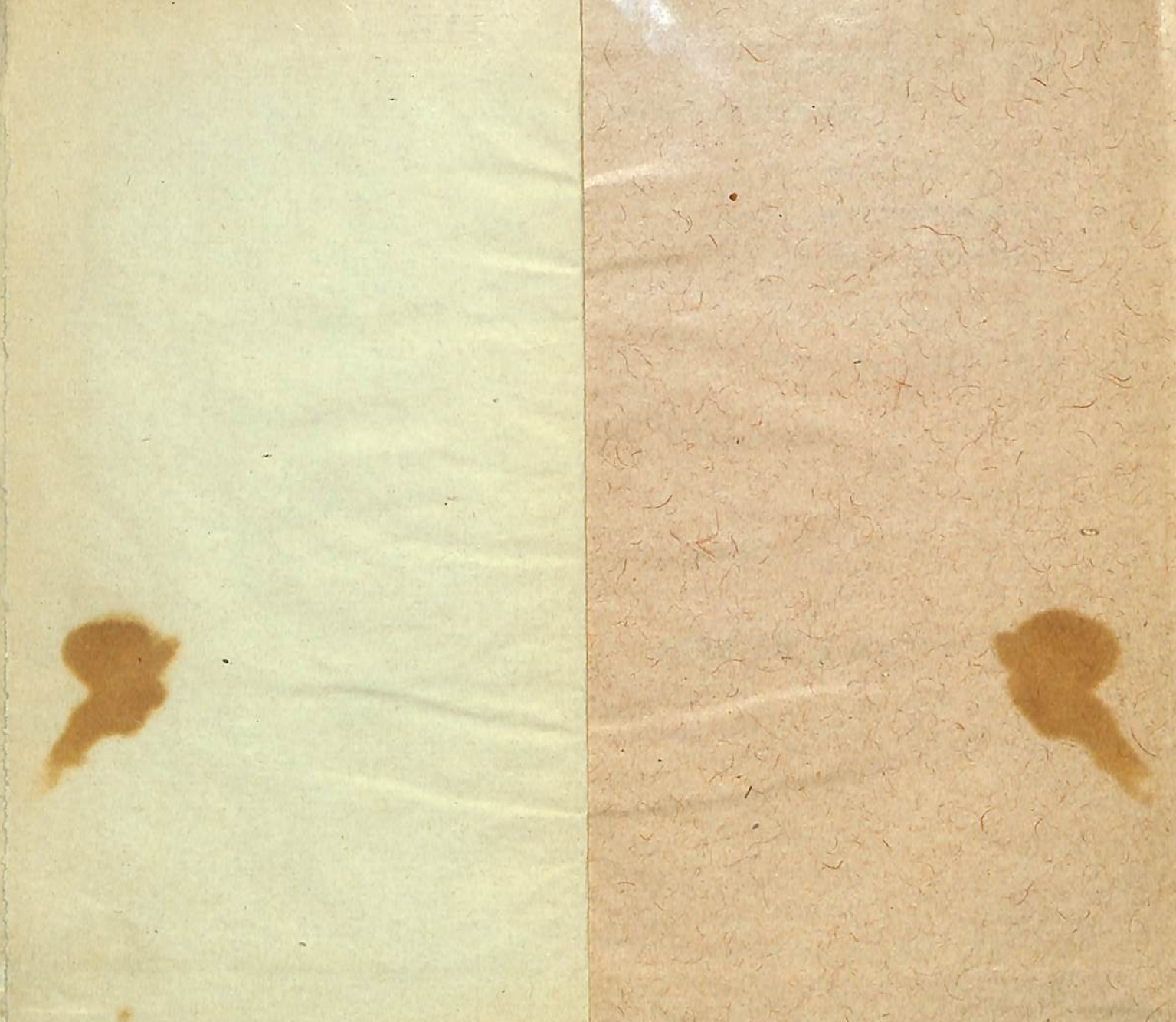
թանը քայլում էր առաջ: Երբեմն նրա սիրտը
մխկտում էր, երբ յիշում էր թանգ շիրիմը, քաղցր
մօրը, բայց նրա ներսը շարժւում էր բաւականու-
թեան մի նուրբ լար, նա իր ամբողջ էութեամբ
ձգւում էր դէպի ապագան, դգում էր, որ ազատ-
ւել է հին տանից և գնում է որոնելու նոր տուն,
վառ երազների, քաղցր յոյսերի, յաւերժական
սիրոյ տուն...

1911

Թիֆլիս-Փարպի:

der Künigliche Hof- und
 Rathschreiber, Herr
 Johann Baptist Schöner-
 mann, ist beauftragt, die
 nachfolgenden Urkunden
 zu verfertigen, und die
 dazu nöthigen Kosten
 zu bezahlen.

1771
 1771

1771

1771

ԾԱԽԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ

ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝

Ինքնուրոյն՝

1. «ԲԱԶԱԶՆՈՒՆԻՆԵՐԸ» — վէպ . . . 50 կող.
2. «ՀԻՆ ՏԱՆԸ» — վէպ . . . 25 կող.

Թարգմանական՝

1. Կ. Համսունի «ՎԻԿՏՈՐԻԱ»-ն . . 15 կող.

ԴԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

Դիմել՝ Թիֆլիսի հայ գրախանութներին:

200

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0124024

31786